RUDOLF DEKKER

3

Handwerkslieden en arbeiders in Holland van de zestiende tot de achttiende eeuw: Identiteit, cultuur en protest

INLEIDING

In de moderne samenleving is beroepsarbeid een belangrijke sociale categorie. Het soort werk dat iemand verricht, bepaalt tot op zekere hoogte zijn maatschappelijke positie en zijn kansen op maatschappelijke stijging. Ook de aard van het gezinsleven, de vooruitzichten voor kinderen, de rol in de lokale gemeenschap en politieke en religieuze voorkeuren worden tot op zekere hoogte bepaald door iemands beroep. Dat alles is uitvoerig onderzocht door sociologen, maar hun bevindingen gelden natuurlijk alleen de moderne, industriële samenleving. Te onderzoeken of en hoe deze samenhangen in pre-industrieel Europa voorkwamen, is een taak voor historici.

De sociaal-economische geschiedschrijving heeft het thema arbeid zeker niet verwaarloosd. Er is veel geschreven over de geschiedenis van bepaalde ambachten, en ook over het boerenbedrijf in al zijn aspecten. De nadruk heeft echter altijd gelegen op een kwantitatieve benadering, waarbij vragen werden gesteld als: hoeveel werd er geproduceerd, welke lonen werden er betaald en hoe waren de bedrijven gestructureerd? Historici hebben daarnaast vooral oog gehad voor de veranderingen die industrialisering en mechanisering met zich mee brachten, een proces dat in sommige steden en regio's sinds de late middeleeuwen vrij geleidelijk verliep, maar dat in de achttiende eeuw in Engeland in een stroomversnelling geraakte: de Industriële Revolutie. De industrialisering veranderde de arbeidsomstandigheden, de wijze waarop gewerkt werd, de produktiviteit en de beloning. Een belangrijk aspect is dat de meeste arbeiders in loondienst kwamen te werken. Loonarbeid is overigens niet alleen een gevolg van de industriële revolutie, maar ook van het proces van staatsvorming: de overheid werd in onze eeuw in veel landen namelijk de grootste werkgever, en ambtenaren werken ook in loondienst. Een ander belangrijk aspect is de toenemende arbeidsdeling, die ertoe leidde dat arbeiders niet meer rechtstreeks bij de hele produktiegang betrokken waren, maar slechts bij bepaalde produktiefasen. Arbeiders verloren daardoor een deel van hun sociale identiteit. Men was niet langer smid of timmerman, maar ongedifferentieerd 'arbeider'. De arbeidersklasse zoals die in de negentiende eeuw ontstond, werd door deze ontwikkelingen veel meer een eenheid dan in het pre-

industriële tijdvak het geval was.

De laatste jaren is de sociaal-economische geschiedschrijving aan fundamentele veranderingen onderhevig. Het besef dringt door dat moderne begrippen als arbeid en loon niet zonder meer toepasbaar zijn op de pre-industriële periode. Daarnaast hebben tot voor kort veel historici het onderzoeksgebied bestudeerd vanuit een marxistische visie met nadruk op een al evenzeer anachronistisch klasse-begrip en met verwaarlozing van sociale en mentale aspecten. Deze marxistische oriëntatie wordt thans door velen losgelaten, of beter gezegd, geïntegreerd in nieuwe ontwikkelingen, zoals de mentaliteitsgeschiedenis en de historische antropologie. Anderzijds moeten we niet vergeten dat de aandacht voor het gewone volk sterk gestimuleerd is door marxistische historici en daardoor tegenwoordig een volledig geaccepteerd thema binnen de geschiedschrijving is geworden. Het eigen karakter van arbeiders in pre-industrieel Europa, de andere connotaties van begrippen als arbeid en loon, de betekenis van het werk in het dagelijks leven en de sociabiliteit van verschillende groepen arbeiders zijn thema's die tegenwoordig geëxploreerd worden. Voorbeelden zijn het werk van Michael Sonenscher (over Frankrijk), Andreas Griessinger (over Duitsland) en James Rule en Patrick Joyce (over Engeland).[1] De recente bundel *The historical meanings of work* vormt een staalkaart van deze vernieuwing.[2] In een al wat ouder, maar interessant artikel vragen Eric Hobsbawm en Joan Scott zich af waaraan schoenmakers in de negentiende eeuw hun reputatie van politiek radicalisme te danken hadden.[3] Een van de interessantste recente artikelen is van de hand van Claire Dolan.[4] Zij onderzocht

1. M. Sonenscher, *The hatters of eighteenth century France.* (Berkeley 1987). M. Sonenscher, *Work and wages. Natural law, politics and the 18th-century French trades.* (Cambridge 1989). A. Griessinger, *Das symbolische Kapital der Ehre. Streikbewegungen und kollektives Bewusstsein deutscher Handwerksgesellen im 18. Jahrhundert.* (Ulm 1981). J. Rule, *The experience of labour in 18th-century industry.* (Londen 1981). J. Rule, *The labouring classes in early industrial England, 1750-1850.* (Londen 1986). P. Joyce, *Visions of the people. Industrial England and the question of class, 1840-1914.* (Cambridge 1991). Zie over arbeid in het verleden ook: R. Pahl, *On work: historical, comparative and theoretical approaches.* (Oxford 1988).

2. P. Joyce, (red.), *The historical meanings of work.* (Cambridge 1987). Een andere recente bundel is: Maxine Berg, (red.), *Markets and manufacture in early modern Europe.* (Londen 1990).

3. E. Hobsbawm en J. Scott, 'Political shoemakers'. In: Eric Hobsbawm, *Workers. Worlds of labor.* (New York 1984), 103-131. In Nederland stonden in de achttiende eeuw de Amsterdamse scheepstimmerlieden vanwege hun politiek activisme bekend als aanhangers van de stadhouders. Over deze beroepsgroep is een fraai artikel geschreven door A.J. Deurloo, 'Bijltjes en klouwers. Een bijdrage tot de geschiedenis der Amsterdamse scheepsbouw, in het bijzonder in de tweede helft der achttiende eeuw'. In: *Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek.* 34 (1971), 4-71. Bij uitzondering konden van dit gilde ook knechts lid worden.

4. C. Dolan, 'The artisans of Aix-en-Provence in the sixteenth century: a micro-analysis of social analysis'. In: P. Benedict, (red.), *Cities and social change in early modern France.* (Londen 1989), 174-195. Eenzelfde aanpak is te vinden in: J.R. Farr, *Hands of honor. Artisans and their world in Dijon, 1550-1650.* (Ithaca NY 1988). Farr ziet echter de ambachtslieden van Dijon vanwege hun gemeenschappelijke cultuur als 'a nascent class'. Zie ook: S. Cerutti, 'Group strategies and trade strategies: the Turin tailor's guild in the late seventeenth and early eighteenth centuries'. In: S. Wolf, (red.), *Domestic strategies. Work and family in France and Italy 1600-1800.* (Cambridge 1991), 102-148.

door welke banden van onderlinge solidariteit enkele groepen van ambachtslieden in het zestiende-eeuwse Aix-en-Provence werden verbonden. Ze constateerde daarbij opmerkelijke verschillen. Wevers waren sterk endogaam, waaraan het streven om het kostbare weefgetouw binnen de familie te houden vermoedelijk sterk bijdroeg. Leerbewerkers huwden als regel buiten de eigen kring, maar wel opmerkelijk vaak met dochters van kaarders, wolkammers, die voor hun beroep van dezelfde grondstof afhankelijk waren: schapehuiden (en wier werk even smerig was). De leerbewerkers vertoonden wel een andere vorm van solidariteit: ze fungeerden opvallend vaak als elkaars executeur-testamentair. Kleermakers, de derde groep die Dolan onderzocht, hadden de minste onderlinge banden; zij bleken vaak erg mobiele immigranten te zijn. Op grotere schaal heeft dit onderzoek veel raakvlakken met dat naar volkscultuur in het algemeen.[5]

In dit hoofdstuk zal worden nagegaan welke perspectieven deze nieuwe aanpak biedt voor het onderzoek van de sociabiliteit, het groepsgedrag en -gevoel, van handwerkslieden in de Republiek der Verenigde Nederlanden, in het bijzonder de provincie Holland. Vooropgesteld moet worden dat de Hollandse samenleving uit de zeventiende en achttiende eeuw niet zonder meer als typerend voor pre-industrieel Europa kan worden beschouwd. Holland was in sociaal en economisch opzicht relatief modern. De verstedelijking was er verder voortgeschreden dan elders; meer dan de helft van de bevolking woonde er in steden. (Voor de Republiek als geheel ligt dat cijfer wat lager.)[6] Veel ambachten waren desondanks nog traditioneel in gilden georganiseerd, alleen de textielindustrie had al een sterk kapitalistisch karakter en werd gedomineerd door grote werkgevers. De landbouw en veeteelt waren eveneens relatief modern, en de meeste boeren produceerden niet, of niet alleen, voor hun eigen behoeften, maar vooral voor de markt.

Tijdgenoten waren zich van deze veranderingen bewust en beschreven hun samenleving niet langer in termen van stand, maar reeds in termen van klasse. Joris Craffurd, een Amsterdams makelaar, typeerde zijn stadgenoten in 1696 als volgt: '...in Amsterdam worden, om zo te rekenen, vierderlij soort van volk gevonden. De eerste dat zijn de heren van de regering en die daaraan dependeren en diegenen die staan tot de regering gevorderd te worden; de tweede dat zijn zeer voorname, aanzienlijke en rijke kooplieden, die ook in groot getal hier wonen; het derde dat zijn winkeliers ofte winkelhouders, daaronder mede moet gerekend worden vele meesters van ambachten en handwerkslieden; en het vierde dat is het gemeen. En daar wij het woord van 't gemeen gebruiken, daar verstaan wij de geringste slag van volk bij, doch nog uitgezonderd alle de waag- en korendragens, schuitevoerders, turf- en bierdragers, die ook een groot getal uitmaken...'.[7] Hui-

5. P. Burke, *Popular culture in early modern Europe.* (New York/Londen 1978), m.n. 23-65: 'Unity and variety in popular culture'.

6. A.M. van der Woude, 'Demografische ontwikkeling van de noordelijke Nederlanden 1500-1800'. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden.* D.P. Blok, e.a., (15 delen, Haarlem 1977-1983), dl., 134-139. Vgl. het hoofdstuk van Herman Roodenburg in dit boek.

7. J. Craffurd, 'Een generaal en kort verhaal van de schrickelijcke beroerte binnen Amsterdam voorgevalen (...) 1696'. In: R.M. Dekker, (red.), *Holland in beroering. Oproeren in Holland gezien*

dige historici zouden slechts weinig aan deze bewoordingen veranderen. Er wordt thans voor de Republiek in het algemeen een onderscheid gemaakt tussen een bovenlaag van adel en regenten, een hogere middenklasse van rijke kooplieden, een lagere middenklasse van winkeliers en welgestelde ambachtslieden, een arbeidersklasse waaronder te rekenen zijn eenvoudige, zelfstandige ambachtslieden, ambachtsknechts, loonarbeiders, matrozen, huispersoneel, terwijl tenslotte, de armen en bedeelden zich in de alleronderste regionen van de samenleving bevinden.[8]

Het valt op dat in Craffurds stratificatiemodel geen plaats is voor het binnen de traditionele pre-industriële samenleving zo belangrijke onderscheid tussen ambachtsmeesters en knechts. De rijke en de minder gefortuneerde meesters vallen binnen twee verschillende groepen, waarbij de laatsten onder het 'gemeen' worden gerekend samen met de knechts. Tezelfdertijd is dat 'gemeen' een zeer diverse categorie. Tijdgenoten hadden zeker oog voor de verscheidenheid binnen het 'gemeen'. De befaamde, politiek denker Pieter de la Court schreef over de bevolking van Leiden in de zeventiende eeuw, dat deze sterk verschilde naar 'natiën, talen, religiën en occupatiën'. Volgens hem was dat een groot voordeel voor stadsbestuurders, 'die aan zulke verdeeldheden geen andere hoofden verschaffen als haarzelven'.[9] In dit hoofdstuk willen wij vooral kijken naar de 'occupatiën', de beroepen, en dan in het bijzonder die van handwerkslieden. In de pre-industriële samenleving waren arbeiders veel directer bij de fabricage van een eindprodukt betrokken dan tegenwoordig. Wat betekende dit voor hun identiteit en zelfperceptie? Bestond er om die reden mogelijk een sterker groepsgevoel dan in industriële samenlevingen? En hoe keken anderen aan tegen de afzonderlijke beroepsgroepen? Welke stereotypen bestonden er ten aanzien van de verschillende beroepen? In het eerste deel van dit hoofdstuk zullen we een aantal aspecten kort bespreken: organisatie, huisvesting, vrijetijdsbesteding, kleding, (zelf-)beeld en beroepsziekten. Vervolgens zullen we meer in het bijzonder nagaan hoe arbeiders zich als groep inzetten voor verbetering van arbeidsvoorwaarden, soms gebruikmakend van actiewapens als de vuilverklaring en de werkstaking.

1 Identiteit en cultuur

1.1 *Formele en informele organisaties*

In de middeleeuwen ontstonden in bijna alle Europese steden verenigingen van beroepsgenoten: de ambachtsgilden. Zij sloten zich aaneen om meer dan één re-

door tijdgenoten. Ooggetuigeverslagen van oproeren in de provincie Holland ten tijde van de Republiek (1690-1750). (Assen 1979), 45

8. G. Groenhuis, *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700.* (Groningen 1977). De aandacht gaat vooral uit naar het preciseren van de positie van midden en hogere groepen. Zie ook: W. Frijhoff, 'Non satis dignitatis... Over de maatschappelijke status van geneeskundigen tijdens de Republiek'. *Tijdschrift voor Geschiedenis,* 96 (1983), 379-406, en de daar genoemde literatuur. Over de nuances binnen de onderste lagen hebben historici zich nog niet gebogen.

9. P. de la Court, *Het welvaren van Leiden.* (red. F. Driesen) (Leiden 1911), 160.

AFBEELDING 2.10. P. de Hoogh, Binnenhuis met vrouwen bij een linnenkast.

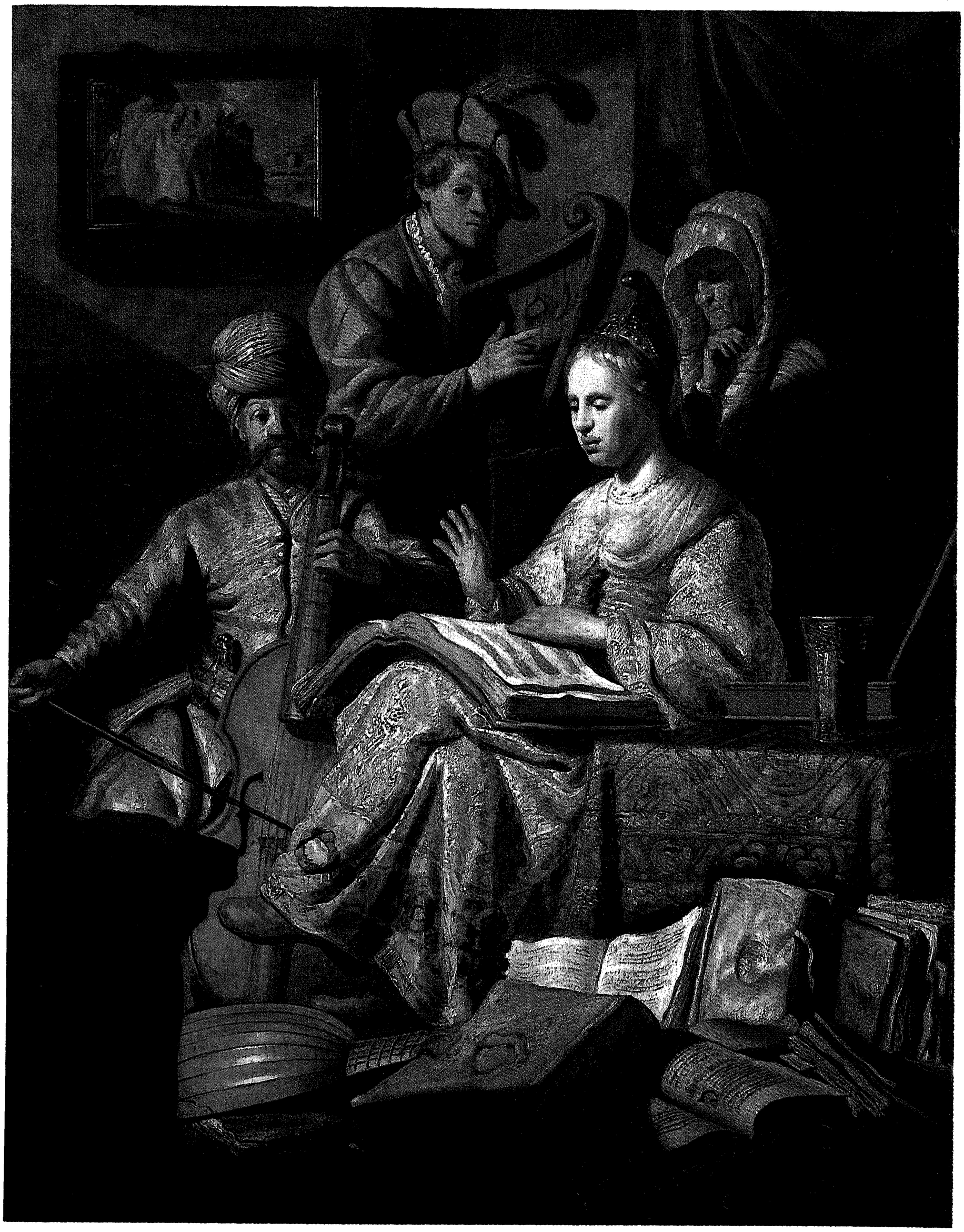

AFBEELDING 2.12. Rembrandt, Musicerend gezelschap.

den. Men kwam op voor economische belangen, bij voorbeeld door het weren of zwaar belasten van produkten van buiten de stad en men controleerde de kwaliteit van de afgeleverde produkten, bij voorbeeld door middel van keurmerken en door een leertijd voor arbeiders verplicht te stellen. Zeker zo belangrijk waren de religieuze en sociale aspecten. Elk gilde had een altaar, gewijd aan zijn patroonheilige, en vierde op diens naamdag feest, terwijl gildeleden altijd in aanwezigheid van al hun ambachtsbroeders werden begraven. De macht van gilden was ten dele ontleend aan het feit dat hun statuten bevestigd werden door de stedelijke of landelijke overheid.

In gilden waren de zelfstandige meesters verenigd. De knechts en leerjongens vielen wel onder de reglementen, maar hadden niets in te brengen. Hier en daar richtten zij hun eigen organisaties op, die vooral gericht waren op sociale voorzieningen, zoals het verstrekken van uitkeringen bij ziekte en overlijden. Zulke beurzen of bossen werden echter slechts in enkele Noord-nederlandse steden en dan pas in de zeventiende en achttiende eeuw opgericht.[10] Dat knechts in Nederland in sommige ambachten ook informele organisatie kenden, zullen we hierna zien. Zowel formele als informele organisaties van knechts waren in de omringende landen veel sterker ontwikkeld. In Frankrijk bestonden de 'compagnonnages' of 'confréries'. Compagnonnages waren verenigingen van knechts. Confréries, in oorsprong religieuze broederschappen, hadden dezelfde functie, maar waren iets minder hecht georganiseerd. Beide vormen van vereniging waren officieel verboden, maar werden in de praktijk getolereerd. Ze kunnen tot op zekere hoogte vergeleken worden met latere vakverenigingen, mits men bedenkt dat het sociale aspect, compleet met inwijdingsriten, belangrijker was dan dat van de belangenbehartiging naar buiten toe. Iedere gezel moest een reis maken door het land, hetgeen een essentieel onderdeel van de opname in een compagnonnage was. Reizende gezellen vonden overal steun en onderdak van medeleden. De Franse Revolutie bracht weinig verandering. De wet van Le Chapelier uit 1791 was weliswaar gericht tegen arbeidersverenigingen, maar hulde in feite slechts de oude verbodsbepalingen in een nieuw jasje, terwijl de stilzwijgende tolerantie bleef voortbestaan. Het leven van een compagnon is door de Parijse glazenmaker Jacques-Louis Ménétra beschreven in zijn autobiografie. Zulke ego-documenten van arbeiders zijn zeldzaam, maar geven een bijzonder inzicht in hun leefwereld.[11]

In Duitsland en Engeland bestond eenzelfde situatie. De Duitse gezellen hadden ook hun verenigingen met initiatieriten en een verplichte reis tijdens de leertijd. Verschillende beroepsgroepen hadden hun eigen rituelen, zoals de schoenmakers die af en toe zwaarddansen uitvoerden. Hoe het bij zo'n zwaarddans toeging, weten we uit een beschrijving van feestelijkheden in Frankfurt am Main ter

10. E.M.A. Timmer, *Knechtsgilden en knechtsbossen in Nederland. Arbeidersverzekering in vroeger tijden.* (Haarlem 1913).

11. J.-L. Ménétra, *Journal de ma vie.* (red. Daniel Roche) (Parijs 1982). Ook in Engelse vertaling: *Journal of my life by Jacques-Louis Ménétra.* (Vert. A. Goldhammer, ingeleid door R. Darnton.) (New York 1986). Overige literatuur: E. Coornaert, *Les corporations en France avant 1789.* (Parijs 1968). Idem, *Les compagnonnages en France du moyen age à nos jours.* (Parijs 1966).

gelegenheid van de verjaardag van keizer Karel VII in 1742. Ongeveer 280 schoenmakersgezellen hadden zich verzameld in een soort optocht, met muzikanten en een aantal mannen in harnas die hun zwaardkunst en het vaandelzwaaien demonstreerden.[12] In Engeland waren de arbeiders nog beter georganiseerd dan in Duitsland en Frankrijk. In veel ambachten hadden de knechts 'box clubs' (beurzen) met als doel onder meer onderlinge bijstand bij ziekte. Maar in de praktijk ging de belangenbehartiging veel verder. Net als in Frankrijk waren de boxclubs officieel verboden, maar werden ze in de praktijk getolereerd.

In de Noordelijke Nederlanden ontwikkelden de ambachtsgilden zich niet anders dan in de omringende landen, hoewel die ontwikkeling aanvankelijk wel enigszins achterbleef bij die in bij voorbeeld de Zuidelijke Nederlanden. De Reformatie had echter een belangrijke consequentie voor de gilden: ze verloren hun religieuze karakter. Een voornaam aspect van de collectieve identiteit van de in een gilde verenigde ambachtslieden verdween daarmee. Niet langer konden de leden hun religieuze plichten vervullen in hun eigen kapel en niet langer liepen ze mee in processies of vierden ze de naamdag van hun schutspatroon. Toch bleef er nog veel over. Gilden konden wel meelopen in optochten die werden georganiseerd als een stad een hoge gast ontving. Ook bleven ze hun feesten houden, met de jaarlijkse maaltijd als hoogtepunt. Als het gilde rijk genoeg was, kocht men een os, die men door de stad liet paraderen, alvorens hem te slachten.[13] Dat dit in het midden van de zeventiende eeuw nog gebruikelijk was, leren we uit een anekdote genoteerd door de Haagse advocaat Aernout van Overbeke: 'Het dochtertje van de advocaat Mahu ziende een gild-os voorbij trommelen met kransen en linten rondom versiert, vraagde: "Moeder, is dat beest vandaag jarig dat zij het zo besteken?"'[14]. Gezamenlijk drinken was zo mogelijk nog belangrijker dan eten. En dan vooral van alcoholhoudende dranken. Rijke gilden lieten fraaie zilveren bekers maken waaruit men elkaar bij feestelijke gelegenheden toedronk, de zogeheten 'hensbekers'. Dit drink-ritueel bevestigde bij uitstek de onderlinge band tussen de beroepsgenoten; we zien het hierna ook terugkeren bij de slechts informeel georganiseerde knechts.

Gezamenlijk drinken bevestigde een band, en omgekeerd mocht men niet drinken met mensen bij wie men niet hoorde. Dit wordt bevestigd door een mop die rond 1700 door een in Engeland wonende Nederlander werd opgetekend. Een reiziger in Duitsland kwam in een kroeg en stelde een ander voor het glas te heffen. Deze antwoordde echter dat hij niet mee kon drinken, omdat hij een helper van de beul was, een 'Schinder', zoals dat in het Duits heet. Beulen en hun helpers vormden een beroepsgroep die sociaal geisoleerd was en die als eerloos werd beschouwd, een onderscheid dat in Duitsland nog sterker werd gevoeld dan in Nederland. De bezoeker verstond echter in plaats van 'Schinder': 'sinner', en

12. A. Griessinger, *Das symbolische Kapital der Ehre*, 120-121.

13. J. ter Gouw, *De volksvermaken*. (Haarlem 1871), 555.

14. Aernout van Overbeke, *Anecdota sive historiae jocosae. Een zeventiende-eeuwse verzameling moppen en anekdotes*. R. Dekker, H. Roodenburg, H.-J. van Rees. (Amsterdam 1991). Publikaties van het P.J. Meertens Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, XVI, nr. 2008.

reageerde met: 'ach, zondaars zijn we allemaal', waarop de twee het toch op een drinken zetten – daarmee op komische wijze alle omgangsvormen negerend.[15] De belangrijke sociale en rituele functie van drank staat niet ten onrechte de laatste tijd in de belangstelling van historici en antropologen.[16]

Het optreden van een beroepsgroep tijdens een optocht wordt beschreven in een ooggetuigverslag van de feestelijkheden in Haarlem ter gelegenheid van de verheffing van prins Willem IV tot stadhouder in 1747: 'Ook zag men de turfdragers [...] een aardige optocht doen. Vooraf gingen twee turftonsters dansende hand aan hand en zingende "Oranje, Oranje", gevolgd wordende door twee of drie muzikanten spelende op violen, daarbij drie met snaphanen, die met oranjestrikjes welvoorzien waren, ook twee met oranje of prinsen-vaandels, gevolgd wordende door de meeste gildebroeders wel met oranje versierd [...]. Aldus marcherende deden zij de ronde door de ganse stad blijvende voor de huizen van de heren der regering alsook bij sommige voorname particulieren stilstaan, dansende de genoemde turftonsters op het geluid der violen een deuntje, terwijl de vaandels wakker zwaaiden, waarna de drie gemelde musketiers losbrandden, daar dan een groot geroep van "Vivat Oranje" op volgde, waarop zij dan in order weder voormarcheerden.'[17] De rol van de turftonsters valt op. Dit was een typisch vrouwenberoep. Zij sjouwden de tonnen waarin turf werd verkocht. Ook onder vrouwen kon dus het beroep een hechte band smeden. Wel speelden vrouwen in gilden een ondergeschikte rol, die bovendien in betekenis afnam na de zestiende eeuw. Dat moet een beperking ten aanzien van hun identiteit als deelnemers aan het arbeidsproces zijn geweest.[18]

Sinds de Reformatie streefden de overheden in de Republiek ernaar dergelijke uitingen van werklieden zoveel mogelijk in te tomen. Zwaarddansen waren in Nederland tot de zestiende eeuw niet ongebruikelijk. In Dordrecht dansten bij voorbeeld de drie schippersgilden 'te Vastelavond metten zwaerde'.[19] De repressie van zulke uitingen, die in Nederland aan het eind van de zestiende eeuw verhevigde, vinden we slechts bij uitzondering in archieven vastgelegd, zoals in Haarlem, waar in 1598 een aantal korendragers werd gearresteerd, omdat ze hun traditionele feest van het 'uitbrengen van het schip van Sint Reinuit' vierden.[20]

15. De tekst luidt als volgt: 'Een Hollander in Duijtsland reijsende quam in een dorp in een Herberg, daer just oock was een van des beuls knegts, daer genaamt "schinders", soo veel als fillers. De Hollander dat niet weetende noghte oock de deutse maniere, bragt dese man eens toe, 'twelk d'andere excuseerde te ontfangen met te seggen "ich bin ein schinner". De Hollander verstaende "sinner", seijde "daer is niet aen gelegen, dat zijn wij immers allegaar", en dronck alsoo wacker met de filler om zijnde in een plaatse daer de wijn seer goedkoop was'. UB Leiden, L. van der Saan, 'Verscheyde concepten en invallen'. hs. BPL 1325, f. 31 vo.

16. T. Brennan, *Public drinking and popular culture in eighteenth-century Paris.* (Princeton 1988). M. Douglas, (red.), *Constructive drinking. Perspectives on drink from anthropology.* (Cambridge 1987).

17. Stadsbibliotheek Haarlem, hs. 188 f. 43, Anoniem, 'Haarlems Oranjevreugd'.

18. Over vrouwenarbeid: R. Dekker, 'Vrouwen in middeleeuws en vroegmodern Nederland. Een literatuuroverzicht essay'. In: *Geschiedenis van de vrouw*, III. (Amsterdam, ter perse).

19. Ter Gouw, *De volksvermaken*, 192.

20. Gemeentearchief (=GA) Haarlem, Rechterlijk Archief (=RA), 66-I, f. 179. Vgl. H. Pleij,

Sint Reinuit was een spot-heilige, verbonden met carnavalspret. Het feest is verwant met de schertsrituelen in Frankrijk, die door Natalie Davis zijn beschreven.[21] Evenmin als de Dordtse zwaarddansen, overleefde het schip van Sint Reinuit de repressie van de nieuwe, hervormde besturen in de Republiek. Langer stand hield een andere Haarlemse gewoonte, de Krokjesdag, waarop vooral wevers op een voorjaarszondag lange wandelingen in de omgeving van de stad maakten. Dit dauwtrappen was natuurlijk ook een heel wat onschuldiger vermaak. Hetzelfde geldt voor koppermaandag, een tot in de negentiende eeuw gevierd feest dat vooral verbonden was met boekdrukkers en zetters. Talrijk zijn de keuren die werden uitgevaardigd tegen excessen bij de jaarlijkse gildemaaltijd. In Deventer werd in 1642 bij voorbeeld vastgesteld dat die niet langer dan twee dagen mocht duren.[22] Van uitgebreide initiatieriten – behalve natuurlijk de officiële gildeproef – horen we niets. Mogelijk werden die in de Noordelijke Nederlanden sneller uitgebannen dan elders. In Dendermonde in de Zuidelijke Nederlanden bleven zulke gebruiken nog tot in de achttiende eeuw bestaan. Wie lid wilde worden van het gilde van de biervoerders, werd met pek en veren als een wildeman door de stad gevoerd. Deze merkwaardige vorm van charivari had de zegen van het stadsbestuur, aangezien ze werd ingeluid door een deuntje op het stadsklokkenspel.[23] Antropologen zouden deze ontgroening beschouwen als een 'rite de passage', die een belangrijke, sociale overgang begeleidde, in dit geval het opgenomen worden in een bepaalde beroepsgroep.[24]

Slechts weinig van de aan ambachten verbonden feestelijkheden zijn tot in onze tijd blijven bestaan. Alleen wie een huis laat bouwen, doet er goed aan, wanneer metselaars en timmerlieden het hoogste punt hebben bereikt, enkele kratten bier aan te slepen, welk gebruik teruggaat tot de middeleeuwen. In de achttiende eeuw kon het te spenderen bedrag flink oplopen, zo weten we uit de autobiografie van Cornelis van Oeveren, zelf een eenvoudig wagenmaker. Hij was bij de, wat hij noemde 'zijtrechtop', 90 gulden kwijt aan geconsumeerde jenever. Natuurlijk stak hij ook de vlag uit. Dat was wel een bijzondere: 'Toen de nok van het dak klaar was, liet ik er de Prinsenvlag afwaaien'. Dat was meer dan het gebruikelijk vertoon van vreugde, want tijdens het stadhouderloze tijdperk waarin Van Oeveren dit deed, zagen de autoriteiten zulke politieke uitingen niet graag.[25]

Zijn de feestelijkheden van gilden redelijk goed gedocumenteerd, slechts incidenteel vinden we sporen van 'charivari' van knechts in de Noordelijke Nederlanden. Charivari, oftewel ketelmuziek, is de luidruchtige en soms hardhandige wijze waarop een groep afwijkend gedrag van haar leden corrigeert, of, zoals antropologen het noemen: rituele sancties op deviant gedrag.[26] In 1690 verzamelden

Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen. (Amsterdam 1979).

21. N.Z. Davis, 'The reasons of misrule'. In: Idem, *Society and culture in early modern France.* (Stanford 1975), 97-124.

22. Ter Gouw, *De volksvermaken*, 555.

23. Ter Gouw, *De volksvermaken*, 554.

24. Over de 'rites de passage' bestaat een omvangrijke literatuur. De klassieke studie is: A. van Gennep, *Les rites de passage.* (Parijs 1909).

25. *Levensbeschrijving van Cornelis van Oeveren.* (Rotterdam ca. 1790), 13.

slagersknechts zich bij de Amsterdamse Nieuwe Kerk gewapend met bonen, waarmee ze een bruidspaar bekogelden. De bruid was een slagersdochter, die geweigerd had de gebruikelijke fooi aan de knechts te geven. De schout greep in en arresteerde een van de knechts. De man verweerde zich door te zeggen 'dat het onder de slachters de manier is als wanneer haar kinderen komen te trouwen iets ten beste te geven aan de knechts en bijaldien zulks niet geschiedt, men haar dan gewoon is met bonen te gooien'. Het hielp niet, de knecht werd 14 dagen op water en brood vastgezet.[27] We kunnen de Amsterdamse gebeurtenissen zien in het licht waarin Robert Darnton heeft beschreven wat hij noemde de 'grote kattenslachting', een voorval dat door een Parijse typograaf in een autobiografische tekst is beschreven. Hij en enkele andere gezellen namen wraak op hun meester, die hen slecht eten voorzette. Eerst hielden ze hun baas en zijn vrouw enkele nachten uit de slaap door kattengejammer te imiteren. Toen de bazin hen vroeg de katten af te maken, knuppelden ze alle katten neer die ze maar te pakken konden krijgen, en hingen ze aan galgen op de binnenplaats van de drukkerij, na ze veroordeeld te hebben in een schertsproces. Nog dagenlang werd het gebeurde nagespeeld op de drukkerij. Door deze charivari, met voor iedereen herkenbare ceremoniën (het proces) en symbolen (de kat), bespotten de knechts hun baas, zonder dat deze hen iets kon terugdoen.[28]

Hoe vaak kwamen zulke charivari voor in Nederland? De hele zeventiende eeuw door vinden we in de rechterlijke archieven voorbeelden van groepjes beroepsgenoten die zich aan baldadigheden overgeven, waarbij doorgaans helaas gedetailleerde informatie over hun bedoeling ontbreekt. In Leiden werden in 1611 bij voorbeeld een wolkammer en twee saaimakers veroordeeld wegens gezamenlijke straatschenderij, in 1614 drie fusteinmakers, en in 1627 drie spinners.[29] Een voorbeeld van repressie vormt ook de arrestatie in 1696 te Amsterdam van enkele matrozen, die hun laatste dag aan de wal vierden door hun hoeden met bladeren te versieren en gewapend met een vaandel gemaakt van een teerkwast en een mat al zingende de stad rond te lopen. Twee van hen werden veroordeeld tot geseling en verbanning, wat ook naar zeventiende-eeuwse maatstaven een zware straf was.[30]

Van een 'tour' zoals de Franse, Duitse en Engelse gezellen moesten maken, vinden we in de Republiek weinig sporen.[31] Wel waren er buitenlandse gezellen die tijdens hun verplichte reis de Republiek aandeden. Het Leidse gilde van goud- en zilversmeden gaf in het jaar 1670 een uitkering aan twee Duitse, twee Deense en twee Franse gezellen. Ook drie Nederlandse gezellen, die kennelijk rondtrokken,

26. Zie: G. Rooijakkers en T. Romme, (red.), *Charivari in de Nederlanden. Rituele sancties op deviant gedrag.* (Amsterdam 1989). Ook: *Volkskundig Bulletin,* 15 (1989), 253-394, en de daarin genoemde literatuur.

27. Ter Gouw, *De volksvermaken*, 557.

28. R. Darnton, *De grote kattenslachting en andere episoden uit de culturele geschiedenis van Frankrijk.* (Vert. E. Dabekaussen, B. de Lange en T. Maters.) (Amsterdam 1986), 15-89.

29. GA Leiden, RA 6, 313-321, RA 7, 188-194, RA 6, 313-321, RA 11 196-198.

30. GA Amsterdam, RA 343, f. 52.

31. Over Engeland bestaat een moderne studie: R.A. Leeser, *Travelling brothers. The six centuries' road from craft fellowship to trade unionism.* (Londen 1979).

kregen een uitkering.[32]

De gildeorganisatie bevorderde niet alleen de identificatie van het individu met zijn beroep, maar van een hele familie. Veel ambachten waren in de praktijk erfelijk, en vaak bestond er gilden- of overheidswetgeving die bevorderde dat ambachten overgingen van vader op zoon. Hoe zulke ambachtsdynastieën zich ontwikkelden zou voor Nederland nog moeten worden uitgezocht. Enkele ego-documenten van ambachtslieden geven al een paar aanwijzingen. Paschier de Fijne, geboren in 1588, schrijft in zijn autobiografie hoe hij als kind met zijn ouders uit de Zuidelijke Nederlanden vluchtte en in Leiden terechtkwam. Hij hielp zijn vader, die droogscheerder was, met de lakenbereiding en in dat vak legde hij zelf de meesterproef af, voordat hij met steun van meer gefortuneerde uitgewekenen predikant werd. Aan die vrij uitzonderlijke sociale stijging danken we het feit dat De Fijne zijn herinneringen op schrift heeft gesteld. Ook in eenvoudiger beroepen, die niet in gildeverband werden uitgeoefend, bestond een tendens tot overerving. De Amsterdamse bontwerker Herman Verbeecq beschreef in zijn autobiografie-op-rijm hoe hij in 1635 het vak van zijn vader overnam:

> '[Ik] beërfde eenen naalt, een ringh en weijnigh gaaren,
> Waarmé na vaders wil volkomende verklaaren,
> dat ick in vaders ampt mij stelde...'[33]

Met veel plezier gebeurde dat overigens niet, want:

> 'schoon dat mijn vader keef, ick docht 't is eerste jaar,
> dan quam mij 't meest voor dat ick had vreught verlooren'.

Hendrik Moering, een in 1755 geboren rijglijfmaker uit Maassluis, schrijft in zijn autobiografie dat hij eveneens graag een ander beroep had geleerd, dan het eenvoudige ambacht van zijn vader. De voornaamste reden was ook hier het ontbreken van geld om hem bij een andere, aanzienlijker ambachtsman in de leer te besteden.[34]

Ook al drukten organisatieverbanden als het gilde of de gezellenvereniging hier minder hun stempel op het leven dan in het buitenland, toch moeten ambachtslieden ook in de Republiek een sterke identificatie met hun beroep hebben gehad. Alleen al het feit dat men niet zelden zeer lange werkdagen van twaalf uren of meer maakte, moet daartoe hebben bijgedragen: men was nu eenmaal het grootste deel van de dag met zijn werk bezig. Daarnaast werd ook de schaarse vrije tijd veelal met beroepsgenoten doorgebracht. Tot in het begin van de negentiende eeuw hadden de Amsterdamse gilden elk hun eigen gildekroeg, waarvan de meeste gelegen waren bij de Kalverstraat en de Nes, en een eigen buitentuin buiten de Raampoort. Ook de niet in organisaties verenigde beroepsgroepen hadden hun eigen kroegen, zoals de matrozenkroegen die bij de Amsterdamse haven werden gevonden.

32. C. Willemijn Fock, *Ambachtsman en gilde. Al wat blinkt en is geen goud.* (inaugurele rede) (Leiden 1984), 9.

33. Stadsbibliotheek Haarlem, hs. 187 A 4 (uitgave in voorbereiding).

34. Hendrik Moering, 'Geschiedenissen van, en in, mijn leven', hs. UB Erasmus Universiteit.

In tegenstelling tot wat men dikwijls meent, bleven gilden belangrijk gedurende de hele zeventiende en achttiende eeuw. In de Franse tijd werden ze opgeheven en helaas zijn toen ook de meeste archieven vernietigd. Toch bleven sommige gilden informeel voortbestaan. Een Dordtenaar, die zijn jeugdherinneringen uit die tijd op schrift stelde, schreef dat tot 1827 gildemeesters en hun vrouwen werden begraven 'in het gildegraf, zoals de gemeenschappelijke grafkelders genoemd werden welke de meeste gilden in onze kerken hadden'. De laatste sporen zag hij bij het begraven van de zakkendragers: bij 'de uitvaart is de lijkkist gedekt met de schilden van het gild, terwijl de gildeknecht voorop gaat, dragende aan een zilveren keten, op de borst de zilveren bus, het onderscheidings- of wapen-teken van het gild'.[35]

1.2 *Geografie*

Een van de manieren waarop groepsidentiteit zich uit en bevestigd wordt, is het wonen. Naarmate een groep hechter is, zullen de leden meer in elkaars nabijheid wonen. Dat samengroepen kan zowel interne oorzaken hebben als een gevolg zijn van pressie van buitenaf; vaak is het een combinatie van beide factoren. De meest extreme vorm is het getto. Wanneer de beoefenaren van hetzelfde handwerk in elkaars nabijheid wonen, is dat een aanwijzing voor een sterke groepsidentiteit. Er kunnen echter ook andere factoren zijn die mensen aanzetten tot het zoeken van elkaars nabijheid, zoals geloof, herkomst of etniciteit.[36]

In de middeleeuwen bepaalde het beroep in hoge mate de stedelijke geografie. In het Franse Montpellier werden in 1204 de slagers verplicht zich op drie vaste plaatsen in de stad te vestigen. De historicus Bronislaw Geremek heeft de stedelijke geografie van middeleeuws Parijs onderzocht. Zowel beroep als herkomst bleken belangrijke factoren te zijn en beide werden weerspiegeld in de straatnaamgeving. Er werden straten genoemd naar de bakkers en de slagers, maar ook naar de Bretons, Normandiërs en Picardiërs die de stad bevolkten.[37] Hetzelfde komt in een aantal steden in Nederland voor. Amsterdam, Delft, Haarlem, Rotterdam en Alkmaar hebben alle nu nog een brouwersstraat, -gracht of -steeg. Leiden niet, maar daar was de brouwnijverheid dan ook spoedig verdwenen: de textielindustrie vervuilde daar te zeer het water waarvan de brouwers afhankelijk waren. De Haarlemse brouwerijen profiteerden hiervan, hetgeen in de naamgeving is terug te vinden. Er is een Brouwerskade, -plein, -straat en -vaart. In Gouda vindt men nu nog zes, in Leiden acht en in Haarlem tien ambachten in de straatnamen terug.

35. P. Uittenbogaard, 'Herinneringen uit mijne jeugd' (1884), GA Dordrecht, hss. verz.; uitgave in voorbereiding.

36. J. van Genabeek, *Het wonen. Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis.* (Amsterdam/Atlanta Ga. 1990). De klassieke studie is: G. Sjoberg, *The preindustrial city. Past and present.* (New York 1960), dat van prehistorie tot heden de hele wereld bestrijkt en mede daardoor niet meer dan een raamwerk biedt. Voor Nederland ook: P.M.M. Klep, e.a., (red.), *Wonen in het verleden, 17e-20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie.* (Amsterdam 1987), met uitvoerige bibliografie. Een antropologische studie: A. Rapoport, *House form and culture.* (Englewood Cliffs 1969).

37. B. Geremek, *Les marginaux parisiens aux XIVe et XVe siècles.* (Parijs 1976).

Ook minder voor de hand liggende beroepsaanduidingen komen voor. In Gouda is er de Speldemakerssteeg (met een fraaie rij oude arbeidershuisjes), in Leiden de Kolfmakerssteeg, in Haarlem de Glasblazersstraat. De plaats in de stad is doorgaans logisch. De Haarlemse Wagenmakersstraat, bij voorbeeld, bevindt zich daar waar de weg naar Leiden, de huidige 'Wagenweg', eindigde en de klanten dus verwacht konden worden. Behalve beroepen vinden we in Nederlandse steden ook herkomstbenamingen, net als in Parijs. Verschillende steden hebben een Vlamingstraat, Leiden had zijn Walenkwartier en Amsterdam had, als enige Hollandse stad, zijn jodenbuurt.

Niet alleen straten, maar ook huizen werden vernoemd naar het ambacht dat erin bedreven werd. Een afbeelding van dat ambacht vinden we dan soms weer terug in gevelstenen, waarvan er uit de zeventiende en achttiende eeuw talloze bewaard zijn gebleven. Uiteraard waren het alleen de rijkere ambachtslieden die zich een eigen huis konden permitteren, maar het is wel een aanwijzing hoezeer de bewoners zich met hun handwerk identificeerden. Ook in de organisatie van het marktwezen komt een tendens naar segregatie tot uiting. Terwijl op moderne markten het aanbod vaak erg gevarieerd is, kreeg vroeger elk produkt zijn eigen verkoopplek in de stad toegewezen, of het nu ging om turf, boter, vis of anderszins. Ook die naamgeving heeft op veel plaatsen tot op de dag van vandaag sporen nagelaten. Kortom, ooit moeten verschillende, in de stad wonende beroepsgroepen kennelijk zo duidelijk en in zo groten getale aanwezig zijn geweest dat ze als geografische identificatie dienden. Arbeid en arbeiders waren in het verleden beter zichtbaar dan industriële arbeid tegenwoordig is.

Het spreekt vanzelf dat straatnaamgeving hoogstens een ruwe indicatie is, een aanwijzing in welke richting we het gegeven hoe de verschillende beroepsgroepen over een stad waren verdeeld, verder kunnen onderzoeken. Voor Haarlem is zulk onderzoek gedaan op basis van het kohier van de Tiende Penning uit 1543. De stad telde toen circa 16.000 inwoners, maar in het kohier vindt men slechts de 1759 mannelijke en vrouwelijke gezinshoofden die in deze belasting werden aangeslagen. Van 62% werd het beroep vermeld, maar van vrouwelijke gezinshoofden was dit meestal niet het geval. Van de 486 vrouwen wordt slechts in 7% van de gevallen het beroep vermeld. De grootste beroepsgroepen waren schippers (82), brouwers (60) en wevers (58). Het beroep bepaalde tot op zekere hoogte de plaats waar men in de stad woonde. Schippers, brouwers en scheepmakers woonden bij het water, waarvan ze afhankelijk waren. De laatsten aan de Scheepmakersdijk bij het Spaarne. Wevers, timmerlieden, kuipers en dergelijke eenvoudige handwerkslieden woonden vooral aan de rand van de stad. Het centrum was voorbehouden aan meer aanzienlijke beroepsgroepen, zoals kooplieden, goudsmeden en chirurgijns. Alle goudsmeden woonden binnen een straal van 150 meter rond de St. Bavo bij de Grote Markt. Bepaalde, sterk vervuilende beroepen werden dikwijls van overheidswege geconcentreerd, doorgaans aan de rand van de stad, soms zelfs buiten de stadsmuren. Daarom woonden de vollers aan de Vollersgracht, een open riool, waarop ook de schoenmakers en andere leerbewerkers hun afval loosden. Uit andere bronnen haalden de auteurs nog een aantal beroepsvertegenwoordigers naar boven, die vanwege hun armoedige omstandigheden niet in het kohier vermeld staan, waaronder een spinner en een stratenmaker.

Deze arme beroepen waren geconcentreerd in een zuidwestelijke uitbreiding van de stad.[38]

In hoeverre bleef het beroep ook tijdens de Republiek een factor die de stedelijke geografie bepaalde? In Amsterdam bestond in de zeventiende en achttiende eeuw een duidelijke segregatie naar rijkdom.[39] Binnen de grachtengordel woonden de rijken aan de grachten, terwijl de straten daartussen bevolkt werden door dienstpersoneel en verzorgende beroepen. Op het niveau van de wijk woonden rijk en arm dus door elkaar, maar op het niveau van straat en gracht apart. De in het begin van de zeventiende eeuw aangelegde Jordaan was daarentegen een echte arbeiderswijk, waar ook industrieën gevestigd waren, zoals zeepziederijen en bierbrouwerijen. De oostelijke en westelijke eilanden waren eveneens arbeiderswijken. Hier vormde het beroep eveneens een plaatsbepalende factor. Op de eilanden was de scheepsbouw geconcentreerd en was de bevolking beroepsmatig vooral met de zeevaart verbonden. Op Kattenburg woonden bij voorbeeld veel scheepstimmerlieden. Een andere arbeidersbuurt is de Leidse buurt, die in de contemporaine literatuur wordt getypeerd als een weversbuurt. Er is weinig reden om daaraan te twijfelen, want nu nog kan men constateren dat veel huizen daar speciaal zo ruim gebouwd waren dat ze een weefgetouw konden bevatten. Overigens probeerde de Amsterdamse overheid de spreiding van beroepen te reguleren. In 1501 werd bij voorbeeld bepaald dat de uitdraagsters – een typisch vrouwenberoep – zich moesten vestigen bij de Oude Zijds Kolk. Deze overheidsregulering schijnt in de zeventiende eeuw minder goed gehandhaafd te zijn.[40]

Over de stad Leiden in het midden van de achttiende eeuw zijn we geïnformeerd dankzij de analyse van een belastingregister uit 1749.[41] De beroepssamenstelling van de acht wijken was gemêleerd. Toch zijn er duidelijke verschillen aan te wijzen. Bij de haven was er een concentratie van scheepsbouwers; textielarbeiders woonden vooral in de armste wijk van de stad. Omgekeerd woonde er in die wijk slechts één advocaat, tegenover negen in de chicste wijk, die rond het Rapenburg. De stad Delft levert in de achttiende eeuw een overeenkomstig beeld op. Daar kan eveneens een segregatie naar welstandsniveau worden gesignaleerd, maar is er nog meer sprake van 'een bonte mengeling van beroepen zonder een duidelijk overwicht van één economische sector', een beeld dat toepasbaar is op alle straten, grachten en stegen van de stad.[42] Buiten de provincie Holland is voor

38. E. van Manen en B. Speet, 'Haarlem 1543. Een topografisch, sociografisch en demografisch onderzoek van de stad Haarlem aan de hand van het kohier van de Tiende Penning van 1543'. Ongepubliceerde doctoraalscriptie, Historisch Seminarium, Universiteit van Amsterdam 1978. De auteurs proberen juist het beeld dat in de middeleeuwen beroepsgroepen sterk samenklonterden, te weerleggen. Zeker is dat rijkdom en armoede evenzeer bepalende factoren waren. Eén wijk kon zelfs aangewezen worden als de plek waar de crème de la crème van verschillende beroepen gevonden werd.

39. T. Levy en H. Zantkuyl, *Wonen in Amsterdam in de 17de en 18de eeuw.* (Purmerend 1980).

40. B. du Mortier, 'Tweedehands kleding in de zeventiende eeuw'. *Textielhisorische Bijdragen*, 31 (1991), 39-60.

41. H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma, (red.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw.* (Hilversum 1985), 25-31.

Zutphen een dergelijk onderzoek gedaan.[43] Ook voor enkele steden in het buitenland is zulk onderzoek gedaan en ze bieden doorgaans hetzelfde beeld. Londen had al, net als Amsterdam, in de zeventiende eeuw echte arbeidersbuurten. In sommige daarvan waren bepaalde beroepen sterk vertegenwoordigd, zoals in Spitalfields, waar meer dan de helft van de bewoners uit wevers bestond.[44]

In de negentiende en twintigste eeuw werd de stedelijk geografie meer een weerspiegeling van de economische hiërarchie. Er ontwikkelden zich arbeidersbuurten en elitewijken. In Amsterdam zijn de Pijp enerzijds en de Concertgebouwbuurt anderzijds voorbeelden van buurten die als zodanig gepland werden, en die werden bevolkt door enerzijds ongedifferentieerde arbeiders (als produkt van de Industriële Revolutie) en anderzijds al even ongedifferentieerde rijken. Niet langer was beroep de bindende factor, maar bezit en inkomen. Met andere woorden, de stedelijke geografie in pre-industrieel Nederland, waar beroepsgenoten vaker in elkaars nabijheid woonden dan later, moet in zekere mate hebben bijgedragen aan de sterke band die tussen beroep en identiteit bestond.

1.3 *Kleding*

In zijn kleding presenteert iemand zich naar buiten. Kleding kan ons veel vertellen, ondermeer over iemands sociale en geografische herkomst. In vroeger tijden was deze boodschap eenvoudiger te herkennen dan thans.[45] Nog niet zo lang geleden gaven visserstruien in Nederland niet alleen het beroep aan van de drager, maar ook zijn thuishaven: in elk vissersdorp breiden de vrouwen een ander patroon.[46] Het beroep is een van de factoren die iemands kleding bepalen, naast onder meer sekse en leeftijd. Kleding kan ook heel specifieke functies hebben. In bijna alle culturen hebben priesters eigen gewaden, en in veel culturen worden bepaalde handelingen verricht in speciale kleding, zoals trouwen en rouwen. Antropologen zien dit gebruik van kleding als ritueel, ze bepalen de uiterlijke kant van 'rites de passage', en geven de drager een zichtbare, aparte status.

In de moderne samenleving is in de afgelopen decennia het onderscheid tussen arbeiders en de hogere klassen wat betreft uiterlijke kenmerken vervaagd. Het dragen van een pet of een hoed gaf lange tijd duidelijk aan waar men sociaal stond, totdat beide hoofddeksels uit de mode raakten. Arbeiders kan men thans nauwelijks onderscheiden van vertegenwoordigers van de middengroepen, laat staan dat

42. Th. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800).* (Hilversum 1987), 154.

43. W. Frijhoff, 'Zutphens geschiedenis, 1591-1814'. In: Willem Frijhoff, e.a., (red.), *Geschiedenis van Zutphen.* (Zutphen 1989), 84-132, m.n. 113 en 124-127.

44. M.J. Power, 'The East London working community in the seventeenth century'. In: P.J. Corfield and D. Keene, (red.), *Work in towns, 850-1850.* (Leicester 1990).

45. De belangstelling onder historici voor het onderwerp neemt toe. zie bij voorbeeld: H. Roodenburg, 'Over korsetten, lichaamshouding en gebaren. Een cultuurhistorische verkenning van de "nieuwe fatsoenen" tussen ruwweg 1580 en 1630'. *Textielhistorische Bijdragen,* 31 (1991), 20-38. D. Roche, *La culture des apparences. Une histoire du vêtement (XVIIe-XVIIIe siècle).* (Parijs 1989).

46. H. van der Klift-Tellegen, *Nederlandse visserstruien.* (De Bilt 1983).

men binnen de arbeidersklasse op basis van kleding een verdere differentiatie kan maken. Vóór circa 1800 lag dat anders. Een stadsbewoner moet toen veel van de mensen die hij op straat tegenkwam, snel hebben kunnen plaatsen op grond van uiterlijke kenmerken. Historici hebben echter weinig van deze ingang tot de sociale geschiedenis gebruik gemaakt, hoewel er bronnen in overvloed zijn, waaronder prenten, schilderijen, boedelinventarissen en, opmerkelijk genoeg, overheidsverordeningen. Voor Nederland bestaan er wel enkele werken over costuumgeschiedenis, maar de kleding van gewone mensen komt daarin nauwelijks ter sprake. Over dat onderwerp is trouwens ook elders nog maar weinig geschreven.[47] Wel hadden sommige mensen uit die tijd zelf een scherp oog voor het onderwerp, zoals Bernard de Mandeville: '...kleren maken de man', schreef hij, 'en als mensen niet bekend zijn, eert men hen gewoonlijk overeenkomstig hun kleding en andere uiterlijkheden'. Daarom kleedde, zo meent De Mandeville, iedereen zich boven zijn stand, 'vooral in grote, dichtbevolkte steden, waar volslagen onbekende mensen ieder uur wel vijftig vreemden kunnen tegenkomen op één bekende, en dus het genoegen smaken door een grote meerderheid van mensen geschat te worden, niet als wat ze zijn, maar als wat ze lijken'.[48]

Een opmerkelijk aspect van pre-industrieel Europa is het feit dat de overheid grote bemoeienis met de kleding van haar onderdanen heeft gehad. Het waren niet zozeer de centrale overheden, maar de lokale, vooral de stedelijke besturen, die voorschriften uitvaardigden.[49] Deze bemoeienis begon in middeleeuws Italië, met het verbieden van al te weelderige kleding. Vanaf de veertiende eeuw ontstonden er vervolgens in verschillende landen zeer uitvoerige kledingvoorschriften, vooral in Duitsland. Voor sommige steden zijn kledingvoorschriften bekend voor 256 afzonderlijke beroepsgroepen. Deze voorschriften weerspiegelen een sociale hiërarchie, want hoe lager de status, hoe minder luxueus men gekleed mocht gaan. Sommige groepen moesten zich zelfs geheel afwijkend kleden, zoals joden. Zij werden hierdoor afgezonderd van de rest van de bevolking. Op middeleeuwse schilderijen ziet men vaak joden afgebeeld in de kleding die in die tijd voor hen was voorgeschreven. Ook in Nederland vindt men zulke voorschriften, zij het minder dan elders. In de zeventiende eeuw kwamen er bepalingen voor dienstpersoneel. Meiden en knechts werd verboden bepaalde soorten kleding te dragen, zoals bont of zijde. Deze kledingvoorschriften werden gezien als een middel van sociale controle. De mensen werden erdoor vastgepind aan een bepaalde stand. Een voorbeeld van dit denken geeft Robert Darnton. Hij citeert een gezeten Frans burger uit de achttiende eeuw die vond dat al het dienstpersoneel permanent met een insigne moest lopen, omdat alleen op die manier dit volkje zijn plaats zou weten.[50]

47. Voor Engeland: D. de Marly, *Working dress. A history of occupational clothing.* (Londen 1986). E. Ewing, *Everyday dress 1650-1900.* (Londen 1984).

48. Bernard de Mandeville, *Fabel van de bijen. Particuliere zonden, algemeen profijt.* (Vert. Jean Schalekamp) (Weesp 1985), 96-103, hier 100. Over de Hollandse achtergrond van de in Rotterdam geboren De Mandeville, zie: R.M. Dekker, '"Private vices, public virtues" revisited. The Dutch background of Bernard Mandeville'. In: *History of European Ideas.* (verschijnt in 1992).

49. L.C. Eisenbart, *Kleiderordnungen der deutschen Städte zwischen 1350 und 1700. Eine Beitrag zur Kulturgeschichte des deutschen Bürgertums.* (Göttingen 1954).

In de Republiek bestonden, zoals gezegd, dergelijke vergaande kledingvoorschriften niet; ze waren subtieler en voor ons dus moeilijker te achterhalen. We kunnen wel iets te weten komen door prenten en schilderijen te bestuderen. Op een anoniem achttiende-eeuws schilderij staan bij voorbeeld fasen van de produktie van lakense stof afgebeeld.[51] We zien diverse arbeiders aan het werk, waaronder spinners, wevers, ververs en droogscheerders. Het valt op dat de laatsten in kleding sterk afwijken, want ze zien eruit als burgers en ze dragen een hoed in plaats van een muts. We weten uit andere bronnen dat droogscheerders de hoogstopgeleide en bestbetaalde arbeiders in de textielindustrie waren, en kennelijk vertaalde deze aparte status zich op deze wijze in hun uiterlijk voorkomen. Overigens beeldde Jan Luyken in *Het menselijk bedryf*, zijn in 1694 verschenen werk met 100 afbeeldingen van ambachten, de droogscheerder in eenvoudiger tenue af, zonder hoed, met opgestroopte armen achter zijn scheerdis.[52]

Afbeeldingen moeten dus met de nodige voorzichtigheid beoordeeld worden. In dit geval is het waarschijnlijk dat droogscheerders aparte werkkleding hadden. Werken als dat van Jan Luyken kunnen ons zeker veel vertellen. Ook in andere landen verschenen zulke 'standenboeken', het eerste in 1558 in Duitsland. De literaire traditie gaat trouwens veel verder terug in de vorm van moralistische geschriften waarin de verschillende standen besproken worden, met als oudste voorbeeld het *Ludus scaccorum* van Jacobus de Cessolis.[53] Op het eerste gezicht lijken Luykens ambachtslieden op elkaar, maar er zijn toch verschillen aan te wijzen. De metselaar draagt een ouderwets gesneden buis en heeft een ruimvallende ribbroek aan, wat kenmerken van de gildekledij waren. In hoeverre in gilden verenigde ambachtslieden aan zulke kledingvoorschriften of gewoonten onderworpen waren, is voor Nederland overigens niet bekend (afbeelding 3.1). Wel weten we dat gilden klaagden dat de leden op begrafenissen van broeders aankwamen in 'ordinaris werkkleren'.[54] Van alle werklieden hadden de waagdragers de opvallendste beroepskleding. In Amsterdam waren ze, evenals elders, ingedeeld in ploegen of vemen, die elk aan de hoed te herkennen waren. Zo waren er ondermeer het blauwhoeden-, het groenhoeden-, het purperhoeden- en het geelhoeden-veem. In Amsterdam leeft dit thans alleen nog voort in de naamgeving van enkele moderne havenbedrijven, maar op de Alkmaarse kaasmarkt vormen deze uiterlijkheden tot op de dag van vandaag een toeristische attractie.[55]

Jan Luykens metselaar is niet alleen ouderwets gekleed, maar ook getooid met een zwierige hoed. Dat is uitzonderlijk, want de meeste arbeiders zijn afgebeeld met een muts; de hoedenmaker heeft zelfs, en dat is uitzonderlijk, in het geheel

50. R. Darnton, *De grote kattenslachting*. Hierin: 'Een bourgeois schept orde in zijn wereld: de stad als tekst'. 122-165, hier 155.

51. Centraal Museum, Utrecht, afgebeeld in *Ach lieve tijd*. (Haarlem 1986), 83.

52. Jan Luyken, *Het menselyk bedryf*. Teksten Margarete Wagner. (Haarlem 1987).

53. H. Pleij, *Het gilde van de Blauwe Schuit, Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen*. (Amsterdam 1979), 167.

54. P.J. Blok, 'De gilden'. In: *Uit onzen bloeitijd. Schetsen van het leven onzer vaderen in de XVIIe eeuw*. (Amsterdam, J. Emmering, z.j.), 23.

55. Jan Wagenaar, *Amsterdam in zijne opkomst (...)*. (3 delen, Amsterdam, Isaak Tirion, 1767), II, 449-451.

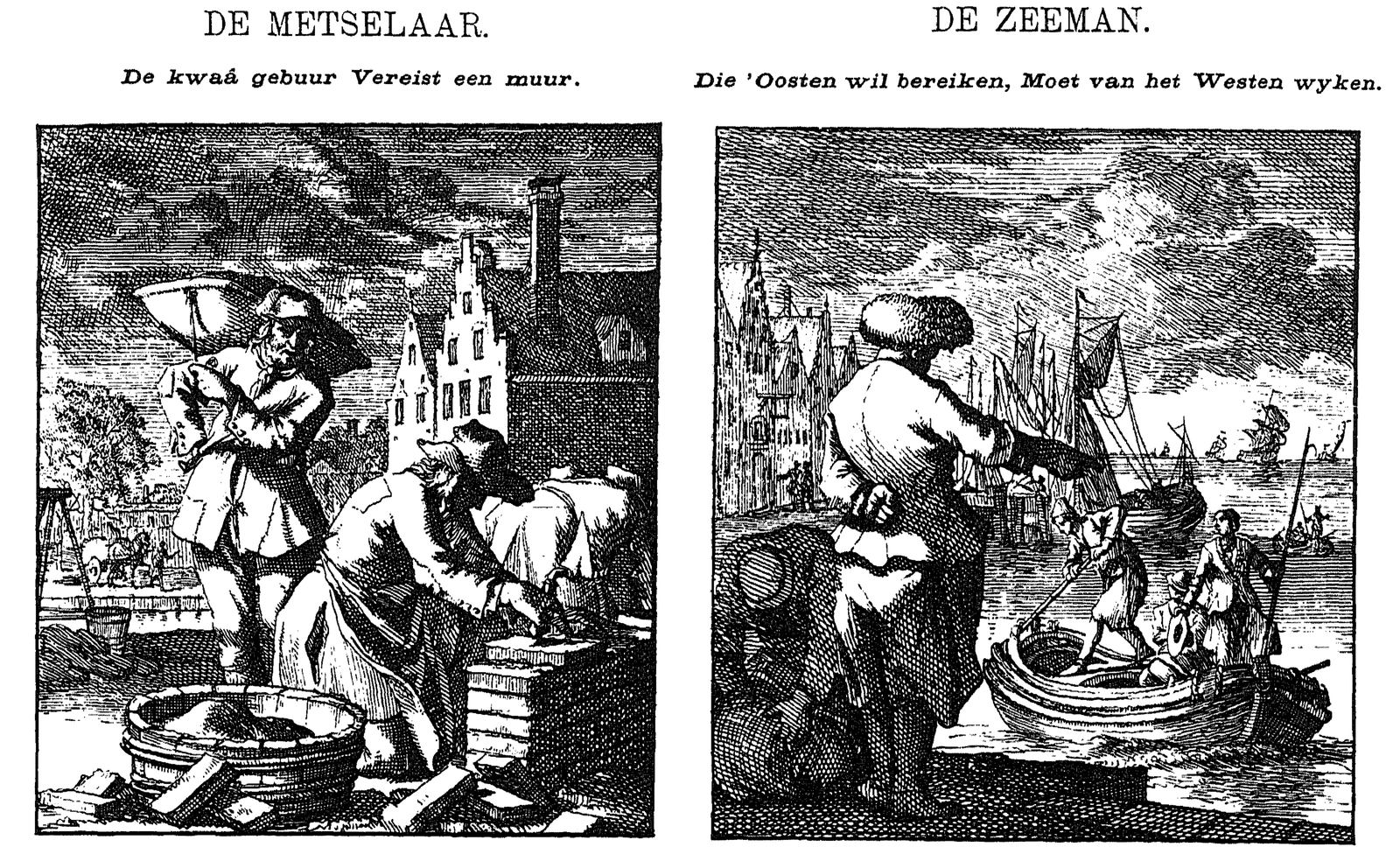

AFBEELDING 3.1. Jan Luyken, De metselaar en de zeeman (uit: Jan Luyken, *Spiegel van het menselijk bedrijf*, 1718).

geen hoofddeksel. Hoeden worden wel gedragen door de soms afgebeelde klanten, zoals die bij de brillenmaker. De hoed was dan ook een statussymbool waarmee de burgerij zich onderscheidde van de handwerkers. Toch zijn er ook enkele ambachtslieden met hoed afgebeeld, niet meer dan een tiental, waaronder de scheepstimmerman, die men inderdaad tot de arbeiderselite moest rekenen, maar ook de bezemmaker, wiens werkplaats trouwens toch minder armoedig wordt afgebeeld dan men zou denken. We moeten hierbij niet vergeten dat Jan Luyken een geïdealiseerd beeld van arbeiders geeft; ze dienen als illustratie van de begeleidende moraliserende gedichten. Een erg aparte verschijning bij Jan Luyken is de zeeman (afbeelding 3.1). Zeelieden onderscheidden zich inderdaad meer dan andere groepen door hun uiterlijk. Willem van den Hull schrijft in zijn autobiografie over kledingwijzen rond 1780: 'lange broeken of zoogenaamde pantalons waren toen nog geheel onbekend, en slechts matrozen droegen ze'.[56] In een matrozenliedje uit 1670 wordt de uitmonstering beschreven:

56. Willem van den Hull, *Autobiografie*. (red. R. Padmos en B. Sliggers) (Hilversum, te verschijnen).

'Yder een boots-gesel,
Heeft van doen kous en schoen,
Een paer hosen met een vel,
Leer-mouwen om den arm,
Een zee-pack, met een bult-sack,
Een combaers, oyt ontbrack,
Met een schort, niet te kort,
Voet-doecken om 't gemack,
Schans-loper dicht en warm,
Een hoet met toppenant,
Dat past een zeemans quant,
Mes en schee, lendenier seer aerdigh,
Dan is hij eerst slaghvaerdigh'.[57]

Niet alleen in kleding, maar ook in taalgebruik en zelfs in hun manier van lopen vertoonden matrozen hun eigen karakter, dat voor Engeland beschreven is door Marcus Rediker.[58]

Naast prenten vormen schilderijen een interessante bron voor historici. Hollandse schilders hebben in de zeventiende eeuw het dagelijks leven met grote preciesie weergegeven en ook veel scènes met ambachtslieden geschilderd. Zo zijn er de wevers van Adriaan van Ostade en Cornelis Decker, de kleermakers van Quirijn Brekelenkam, en de scharensliep van Gerard ter Borch. Waarom deze schilders een voorkeur voor eenvoudige ambachtslieden hadden, is niet duidelijk. De schilderijen hebben, in tegenstelling tot veel andere genreschilderijen, geen duidelijke moralistische boodschap. We weten verder niet in hoeverre de afgebeelde werkplaatsen de realiteit weerspiegelen. Kunsthistorici menen dat schilders hun eigen ateliers afbeeldden met een grote dosis fantasie, maar het is de vraag of dat ook geldt voor werkplaatsen van andere ambachtslieden. De aantrekkingskracht van sommige vormen van werk is overigens wel duidelijk. De Haarlemse schilder Cornelis Beelt kon in zijn afbeeldingen van smeden en smidsen bij voorbeeld zijn vaardigheid in het clair-obscur etaleren.[59]

In sommige schilderijen is de afbeelding van ambachtslieden wel eenvoudig te verklaren. Zo is er een anonieme allegorische voorstelling van de strijd om het dagelijks brood. Het tafereel bestaat uit een tafel met een grote zak met broden, en daaromheen een aantal mannen en vrouwen, die elk een ambacht vertegenwoordigen, zoals een metselaar, een timmerman en een kuiper. Het opschrift luidt: 'Wij gemeene Lieden tot ons ongemack, vechten dagelijx om den broodt-sack' (afbeelding 3.3, p. XV).[60] Onder de afgebeelde personen bevinden zich ook een

57. D.F. Scheurleer, *Van varen en vechten.* (3 delen, Den Haag) 347-348.

58. Marcus Rediker, *Between the devil and the deep blue sea: merchant seamen, pirates, and the Anglo-American world 1700-1750.* (Cambridge 1987).

59. Zie de afbeelding in *Jaarboek Haerlem.* 1984, 171. Overige literatuur: A. Heppner, *Weverswerkplaatsen. Geschilderd door Haarlemsche meesters der 17e eeuw.* (Haarlem 1938). Lyckle de Vries, 'Portraits of people at work'. In: J. de Jong, e.a., (red.), *Opstellen voor Hans Locher.* (Groningen 1990), 52-59.

60. *Arm in de Gouden Eeuw.* Catalogus Amsterdams Historisch Museum, nr. 53, schilderij uit het Nederlands Economisch Historisch Archief te Amsterdam. Afgebeeld in: *Brood. De geschiede-*

AFBEELDING 3.2. Petrus Baardt, De scharensliep (uit: *Deugden spoor in de ondeughden des werelts affgebeeldt,* 1645).

paar vrouwen. Ook bij vrouwen kon de kleding bepaald worden door het uitgeoefende beroep. Zo moesten dienstmeiden eenvoudige kleding dragen, als een van de weinige beroepsgroepen waarvoor ook in Nederland officiële verordeningen werden gemaakt.

Een bijzonder schilderij is het landschap met dijkaanleg, door Jan Asselijn rond 1651 geschilderd, waarop de wederopbouw van de Muiderdijk na een doorbraak is afgebeeld (afbeelding 3.4, p. XVI).[61] Enkele dijkwerkers rusten uit bij een koek- en zopiekraam. Ze zijn gekleed in hemden die niet met knopen worden dichtgemaakt, maar met veters worden geregen. Ze vormen een contrast met de opzieners, die in de verte vanaf een heuvel de werkzaamheden overzien, en gekleed zijn in zwierige mantels met glimmende knopen. Hier zien we een belangrijk onderscheid. Knopen waren kostbaar, want het kostte tijd om knoopsgaten te maken, en materialen als koper of been waren duur, terwijl veters een goedkoop alternatief vormden. Dat is een van de kledingkenmerken die voor tijdgenoten in één oogopslag duidelijk moet hebben gemaakt met wat voor persoon men te doen had. Richard Cobb wees erop dat knopen een goede indicatie waren om meer over de identiteit van uit de Seine opgedregde lijken te weten te komen.[62]

Wie zijn arbeidsidentiteit nog duidelijker naar buiten wilde brengen, met name in de hoop klanten te werven, droeg een teken van zijn vaardigheid. De dienstmeid Maria van Antwerpen besloot in 1747 verder als man door het leven te gaan en gaf zich uit voor een kleermaker. Ze schrijft over dit detail van haar metamorfose in haar autobiografie het volgende: 'door twee almagtige groote naaldens, die

nis van het brood en het broodgebruik in Nederland. (Catalogus Museum Boymans-van Beuningen 1983), 87.

61. Gemälde Galerie Berlin, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz.

62. R. Cobb, *Death in Paris. The records of the Basse-Geôle de la Seine October 1795 - September 1801, vendémiaire year IV - fructidor year IX.* (Oxford 1978), 73-86, m.n. 78.

ik den nagd van mijn vlugd op de mouw van mijn rok had gestoken, nam ik voor, mij voor een kleermaker van mijn ambagdt te doen doorgaan'.[63] Iets dergelijks was niet ongebruikelijk, zo zag men op Engelse jaarmarkten, waar personeel zich aanbood, bij voorbeeld koks rondlopen met een pollepel ten teken van hun vaardigheden.[64] In de negentiende en twintigste eeuw zou alleen nog een marginale beroepsgroep als schoorsteenvegers zich zo duidelijk aan hun klanten presenteren, in hun geval door het dragen van een hoge hoed.[65] De Haarlemmer Willem van den Hull beschrijft in zijn uitvoerige autobiografie hoe hij zich rond 1800 met veel moeite aan zijn eenvoudige milieu – zijn vader was brievenbesteller – ontworstelde.[66] Hij werd schoolmeester en bleef zijn leven lang zeer gevoelig voor standsverschillen. Hij vroeg zich af waarom hij onder zijn stadgenoten weinig geliefd was: '...was het [...] uithoofde mijne kleding die niet die van den zoon eens gewonen arbeiders was?' Egodocumenten van mensen uit het gewone volk werden vaak geschreven door degenen die op de een of andere wijze hun milieu ontstegen waren. Juist zulke mensen hadden een scherp oog voor dit soort details. In onze tijd weten we bij voorbeeld alleen dankzij de autobiografie van Maarten 't Hart dat de pyama tot voor kort een kledingstuk was dat bij eenvoudige inwoners van Maassluis volstrekt onbekend was.

1.4 *Beeld en zelfbeeld*

Welke oordelen en vooroordelen bestonden er ten aanzien van de beoefenaren van verschillende ambachten, en hoe zagen arbeiders zichzelf? Verschillende bronnen staan ons ten dienste om deze vragen te beantwoorden. Rond veel ambachten zijn spreekwoorden ontstaan en Harrebomée's spreekwoordenboek bevat uitdrukkingen over ondermeer de bakker (32), de smid (19), de molenaar (12), de matroos (6), de timmerman (12) en de schoorsteenveger (7). Dat is allemaal overigens weinig vergeleken met de 270 zegswijzen die de boer tot hoofdpersoon hebben. Spreekwoorden zijn in elk geval een goede plaats om negatieve stereotypen over deze ambachten te vinden. Drie beroepsgroepen tegelijk komen er slecht af in de uitdrukking 'honderd bakkers, honderd molenaars, honderd kleermakers, driehonderd dieven'. Dat bakkers en molenaars een slechte reputatie hadden wisten we uit andere bronnen, bij voorbeeld verslagen van voedseloproeren. We moeten niet vergeten dat zij zich ontfermden over een groot deel van het inkomen van arbeiders, voor wie de eerste levensbehoeften immers de grootste uitgavenpost vormden. Kennelijk achtte men kleermakers niet veel beter. Dat laatste beeld vinden we bevestigd in moppenboeken die in de zeventiende eeuw populair waren. In de grote door Aernout van Overbeke rond 1670 aangelegde verzameling vinden we een mop over een kleermaker die opdracht kreeg uit een

63. F.L. Kersteman, *De Bredasche heldinne.* (red. R.M. Dekker, G.-J. Johannes and L.C. van de Pol) (Hilversum 1988) (Egodocumenten 1), 32.

64. O. Hufton, bijdrage in: *Geschiedenis van de vrouw.* (Amsterdam, te verschijnen).

65. A. Blok, 'Chimney-sweeps as symbolic mediators'. In: Jeremy Boissevain en Jojada Verrips, (red.), *Dutch dilemmas. Anthropologists look at the Netherlands.* (Assen 1989), 164-184.

66. Van den Hull, *Autobiografie.*

overjas een jack te maken. Omdat er stof genoeg was voor twee, maakte hij voor zichzelf ook zo'n jack. Brutaal genoeg trok hij dat aan toen hij zijn werk afleverde bij zijn klant. Toen die een opmerking erover maakte, gaf de kleermaker een brutaal antwoord. Er is ook een mop over de diefachtigheid van molenaars: als men ze alle zou bestraffen naar behoren, dan zou er geen meer overblijven.[67] Toch is dat wel eens gebeurd. In 1587 werden in Leiden tien molenaars gearresteerd wegens fraude; ze werden veroordeeld een jaar de stad niet te verlaten.[68] Zoiets moet in de stad veel opzien hebben gebaard en het reeds bestaande vooroordeel hebben bevestigd.

Een beeld van arbeiders vinden we ook in toneelstukken. In Engeland verscheen in 1657 een dichterswoordenboek, waarin verschillende ambachten getypeerd worden. De slager werd omschreven als 'besmeurd, bloederig, slachtlustig, genadeloos, onmeedogend, wreed, grof, grimmig, ruw, bars,...nors'.[69] Toneelschrijvers zetten dergelijke kenmerken sterk aan, ook in Nederlandse kluchten.[70] Natuurlijk vinden we er weer de molenaar, in de 'Klucht van den molenaer' uit 1613, en 'Rijcke Kees en de moolenaer' in 1644. Verder hebben we de metselaar in 'Doortrapte Melis, de metselaer' uit 1623, en de schoenmaker uit 'Klucht van de schoester' uit 1660. Veel kluchten waren omgewerkte vertalingen, maar ook in dat geval moeten de stereotypen voor een Hollands publiek herkenbaar zijn geweest. Echt Hollands lijkt de 'Klucht van den moetwilligen boots-gesel' door J. Sammers uit 1687, gespeeld in de Amsterdamse schouwburg en blijkens de vele herdrukken erg populair. We krijgen er een fraai beeld in van een ruige matroos, die in echte zeemanstaal verklaart geen 'ancker-vogel noch legger met de tou aen en vaste kaij' te willen zijn. In de spelling horen we zijn zeemansaccent meeklinken. Zijn vrouw beklaagt zich over zijn ruwheid: 'Hij trapt, hij bijt, hij nijpt, ziet dit heb ick er van gehouwen; Ziet die litteykens, die blauwe plecken, mijn hele lijf deur.' Na veel geruzie eindigt het verhaal onvermijdelijk in de kroeg: 'Kom, kom, in de kroeg zelle we malkander deur en glas zien.' En deze referentie naar drank was alweer een stereotype ten aanzien van de matroos.[71]

De beoefenaren van de verschillende beroepen zagen zichzelf ongetwijfeld anders dan het publiek van de Amsterdamse schouwburg dat deed. Helaas is het moeilijk dit zelfbeeld te reconstrueren. Maar we kunnen veronderstellen dat de liedbundel 'Het Leytsche Vreughden-Hof' speciaal voor een Leids publiek was bedoeld.[72] Naast lofzangen op de stad, vinden we er ook een 'Weevers Lof Lied' in:

67. Van Overbeke, *Anecdota*. Nr. 880.

68. GA Leiden RA 2, 88-101; H.M.van den Heuvel, *De criminele vonnisboeken van Leiden 1533-1811*. (Leiden 1977-1978).

69. Joshua Poole, *The English parnassus*. 1677, 59, gecit. bij: Keith Thomas, *Het verlangen naar de natuur. De veranderende houding tegenover planten en dieren 1500-1800*. (Amsterdam 1990), 310.

70. J.A. Worp, *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland*. (2 delen, Rotterdam 1903).

71. S.J. Sammers, *Klucht van den moetwilligen boots-gesel*. (Amsterdam, Gijsbert de Groot, 1687).

72. *Het Leytsche Vreugdenhof*. (Leiden, ca.1670?) aanwezig GA Leiden.

'Gedenckt het werck is seer gering, 'tgeen geweven wert,
Dog men bekleed in sonderling, meenig vromig hert,
Met dit werck (...).
Houd al t'samen eenen wijs, om den wever hoog,
Kragtig na vermoog, sijn lof te geven schoon,
Heij, den wever spant de kroon.'

In een ander lied zien we dat de situatie voor de Leidse beroepsbevolking niet altijd even rooskleurig was: 'Troost Lied voor alle menschen in deese bekommerlijken tijd':

'Men hoort schier niet dan hiervan praten,
De ouders naeckt en bloot,
De kinders sonder broot,
Sitten in grooten noot,
Als dol van sinnen.
Schoon met al loop en laecht,
En veel om werk hier vraagt,
Het is als schoon gevaegt.
Daer 's niet te winnen.
Een steenen hart dat sou schier beven,
Als hij bedenck dit droevig leven.'

Een eeuw later vinden we een soortgelijk lied over Amsterdamse scheepstimmerlieden, waar toen ook malaise de voorspoed had verdrongen[73]:

'De baeze zijn nu stuurs van zinnen,
De drommel mag ze spreeken aen,
Daer is geen gelt meer bij te winnen,
Ik wil niet weer na de werf toe gaen.

Wij kunnen geen goude sloten meer halen,
Terwijl het werk loopt op zijn gat.'

In dit lied komen de scheepstimmerlieden er niet bepaald goed af. Ze lopen in de stad met 'een onderpak van fluweel' en 'kaele geschoore nekken', maar op de werf 'dan draegen zij een broek vol teer'. Die discrepantie in kleding valt op: 'Maer ziet men ze zomtijds in de kerk, dan lijken ze wel een Engelze heer.' Hier zien we weer de kleding als belangrijk sociaal referentiekader.

De laatste twee coupletten zijn opmerkelijk genoeg in de eerste persoon geschreven: hier wordt beeld tot zelfbeeld:

'Ik hoop wij zullen wel werk krijgen,
Laet ons maer wagten met gedult,
en laeten wij nog maer stille zwijgen,
Ja, maet, wij zijn er mee gezult.
De vrouwtjes doen ook niet als kijven,
Van 's morgens tot den avond toe.'

73. Scheurleer, *Van varen en vechten,* III, 359-360.

Een goede bron voor het zelfbeeld vormen ook egodocumenten, zoals autobiografieën en dagboeken. Hoewel zulke teksten merendeels door burgerij en elite werden geschreven, zijn er een aantal van ambachtslieden bewaard. Hoe bruikbaar ego-documenten van arbeiders zijn heeft David Vincent laten zien voor negentiende-eeuws Engeland.[74] Andreas Griessinger heeft enkele Duitse autobiografieën van gezellen uit de achttiende eeuw bestudeerd, en Daniel Roche heeft de reeds genoemde autobiografie van de Franse glazenmaker Jacques-Louis Ménétra uitgegeven en toegelicht.[75] In Nederland zijn ook verschillende ego-documenten geschreven door handwerkslieden. Uit enkele daarvan, zoals de autobiografieën van Cornelis van Oeveren, Paschier de Fyne, Willem van den Hull en Maria van Antwerpen, hebben we hiervoor geciteerd. De meest bijzondere van deze teksten is zonder twijfel de autobiografie op rijm van Herman Verbeecq, die in 1621 in Amsterdam werd geboren als zoon van een bontwerker. Het is weinig opwekkende lectuur, zoals de schrijver zelf ook constateert:

'...want zo ic gaa doorleese,
het levensboeck van mij, bevinde niet dan last,
want 't kleet rampsaligheit volkomen aan mij past.'

Verbeecq koos, zoals we hiervoor zagen, hetzelfde vak als zijn vader, maar met minder succes. Zijn moeder maakte hem daarvan een verwijt, en zei:

'...U vader heeft alt'zaam zijn croosten vol in eeren,
gevoet met spijs en dranck, bedeckt met goede kleeren...'

Maar, zo legt hij uit, de tijden waren veranderd:

'...maar doen mijn vader quam,
als meester in 'et licht in 't schiprijck Amsterdam,
toen telde men twemaal ses, die 't ambacht opquam setten,
en nu wel hondert meer, dit doet 'et ambacht pletten.
Iemant mach seggen dit: de menschen zijn nu meer,
maar segh in tegendeel, het ambacht leyt terneer,
het is teniet aijlaas; tot in 'et diepts ten gronden,
zodat dit schoon gedoen in eer niet wert gevonden.
[...]
Dus ben dan in den staat en winckel voort gebleeven,
maar wenste dat ick noijt dit ambacht had gedaan,
want 't is met mij zo niet als 't vader was vergaan.
De goeders waaren oudt, den aftrek niet med allen,
zodat nootsaackelijcq dees nerigh quam te vallen.
Dus sadt in pijn gepraamt met overmaate last,
van dees elendigheit, waarmeed ick was belast.
[...]

74. D. Vincent, *Bread, knowledge and freedom. A study of nineteenth-century working class autobiography.* (Londen/New York 1981).

75. Griessinger, *Das symbolische Kapital der Ehre.* Ménétra, *Journal.* Zie voor Duitsland ook: W. Fischer, *Quellen zur Geschichte des deutschen Handwerks. Selbstzeugnisse seit der Reformationszeit.* (Göttingen 1957).

Mijn ambacht van peltier, den neeringh van gelijck,
waerbij mijn vader ons opvoede eerelijck,
is bij mijn gansch ooc niet en groote schaa verloopen,
zodat op 't laast mijn goet voor dolle most verkoopen.'

Uiteindelijk wist Verbeecq een aanstelling als makelaar te krijgen, maar ook daar verdiende hij weinig mee, nog geen vierhonderd gulden per jaar. Tot overmaat van ramp werd hij ziek. Als lid van het makelaarsgilde kreeg hij toen een uitkering:

'Mijn weeckgelt van 'et gilt is zestich stuijvers nedt,
dat zij voor kost en al, 't is sober en niet vedt.'

Dit is tevens een van de weinige opmerkingen die Verbeecq maakt over de sociale kanten van zijn beroepsuitoefening. Zijn autobiografie is vooral een somber relaas van tegenslagen in arbeids- en gezinsleven ('het zijn maar rampen, al wat dat Verbeecq begint'). Verbeecq verschilt daarin van Ménétra, die eerder een vrolijke schelmenroman schreef, maar wiens relaas in feite een stuk minder persoonlijk is. Er zijn ook overeenkomsten, zoals het feit dat beide teksten in een moeilijk begrijpbare taal zijn geschreven, die duidelijk de lage sociale afkomst van beide auteurs verraadt. Het weglaten van de 'h' bij Verbeecq doet bovendien vermoeden dat hij uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstig was, en toont aan dat het dialect zelfs in de tweede generatie immigranten nog niet verdwenen was.[76]

1.5 *Beroepsziekten*

Een factor die de eenheid binnen een groep sterk kan bevorderen, wordt gevormd door gedeelde ontberingen. De hechtheid van mijnwerkersgemeenschappen tegenwoordig wordt voor een deel toegeschreven aan de hardheid van het werk en de risico's van ongelukken en ziekten. Ziekten laten niet zelden hun sporen na op het uiterlijk, en van kleding naar het lichaam is slechts een kleine stap. Beroepsgebonden ontberingen en ziekten kwamen in het pre-industriële tijdvak veel algemener voor dan in de twintigste eeuw, sinds overheid, vakbonden en bedrijven systematisch aan preventie werken.

We zagen reeds dat vervuilende bedrijven door de overheid werden geconcentreerd in bepaalde stadswijken. Dat daarbij ook druk vanuit de bevolking meespeelde, blijkt uit verzoekschriften om tegen bepaalde industrieën, en de daarin werkende arbeiders, maatregelen te nemen. In Amsterdam stapten bewoners rond de Leidsepoort naar de notaris om een protest te laten vastleggen tegen de overlast van rook en stank van de inktkokerijen en tegen het gebruik van brandewijn door de arbeiders, die daarmee rook en stank beter meenden te kunnen verduren, en vooral tegen de baldadigheden die zij in hun dronkenschap bedreven.[77]

76. Zie hierover ook het artikel van Herman Roodenburg, 'Over korsetten, lichaamshouding en gebaren'.

77. R. van Gelder en R. Kistemaker, *Amsterdam 1275-1795. De ontwikkeling van een handelsmetropool.* (Amsterdam 1982), 133-134.

Over de beroepsziekten die aan de oude ambachten verbonden waren, zijn we goed ingelicht dankzij het werk van de Italiaanse medicus Bernardino Ramazzini (1633-1714). Hij publiceerde in 1700 een Latijnse verhandeling die in veel talen werd vertaald. De Nederlandse editie droeg als titel 'Historisch natuur- en geneeskundige verhandeling van de ziekten der konstenaars, ambagtslieden en handwerkers'. De oudst bekende editie is de derde druk, die verscheen in 1744. Het werk moet dus goed verkocht zijn. Het feit dat er slechts één Nederlands exemplaar aan het licht kwam van dit kennelijk ooit wijdverspreide boek is geen contradictie. Het werd kennelijk in de praktijk gebruikt en niet opgeborgen in de boekenkast.

Ramazzini was hoogleraar in Padua en publiceerde dit boek, het eerste over beroepsziekten en het eerste voorbeeld van sociale geneeskunde, anoniem. Dat is begrijpelijk, want met een studie over ziekten die zo specifiek met het gewone volk verbonden waren, kon een universitair medicus weinig eer inleggen. In zijn inleiding schrijft Ramazzini dat aan de traditionele vragen die een arts aan een patiënt stelt, en die al in de oudheid door Hippocrates geformuleerd waren, één moest worden toegevoegd: 'wat ambagt dat hij doet'.[78]

De systematisch geordende bespreking van beroepen door Ramazzini vormt een onthullende pendant van de idealistische afbeeldingen van Jan Luyken. Over de brillenmakers schrijft hij bij voorbeeld dat ze per jaar niet langer dan zes maanden achter elkaar konden werken, en dat ze na hun veertigste als regel met dit werk moesten stoppen, want 'voorwaar zo zwaren arbeid is voor een langen tijd onverdraaglijk'. Glasblazers liepen vaak rond met 'vurige leepogen', ze waren mager, ze leden aan borstziekten en hoestten. Degenen die gekleurd glas maakten, waren er nog erger aan toe: 'zij vangen kwade uitdampingen in hun mond, waarom het niet zelden is gebeurd dat er sommige van hen zijn half dood neergestort [...] of wel dat er met der tijd zweren in de mond, de slokdarm, en in de longpijpen ontstaan, en dat ze eindelijk aan de tering raken, en in de longen verzworen zijn'. Ook de vollers en ververs van lakens hadden een ongezond beroep, en waren 'meest schier alle zugtig en wangedaantig, kortademig, hoestachtig en walgachtig', dit door de dampen van de urine en verfstoffen waarmee ze binnenshuis werkten. Uiteraard verspreidden veel werklieden ook in hun schaarse vrije tijd de onaangename reuk van de produkten waarmee ze dagelijks omgingen.

Natuurlijk waren vrouwen evenzeer slachtoffer van bepaalde beroepsziekten als mannen in die beroepen die door beiden werden uitgeoefend. Veel beroepen waren echter exclusief het terrein van één van beide seksen. Ramazzini besteedt ook aandacht aan enkele typisch vrouwelijke beroepen, waaronder de vroedvrouw, de min, de wasster. Sommige beroepsgroepen liepen werkelijk grote risico's, en het is geen wonder dat enkele ziekten en misvormingen algemeen geassocieerd werden met bepaalde beroepen. De Engelse uitdrukking 'as mad as a hatter' zou bij voorbeeld te maken hebben met het feit dat de hersens van hoedenma-

78. Bernardino Ramazzini, *Historisch natuur- en geneeskundige verhandeling van de ziekten der konstenaars, ambagtslieden en handwerkers. Mitsgaders der geletterde, waarbij gevoegt is de onderhouding der gesondheid van de nonnen die in kloosters leven*. Derde druk. (Leiden, Gerard en Wilh. Corts, 1744).

kers werden aangetast door de chemicaliën waarmee ze werkten. Erving Goffman heeft in *Stigma* beschreven hoezeer lichamelijke afwijkingen iemands karakter en sociale leven bepalen. Hetzelfde geldt voor groepen die bepaalde kwalen hebben en risico's lopen, en in de ogen – en vaak ook neuzen – van buitenstaanders als afwijkend worden herkend. Dit alles leidde ertoe dat vele beroepsgroepen door hun werk gestigmatiseerd waren, zodat individuele ambachtslieden duidelijk als leden van zo'n groep herkenbaar waren.[79]

2 Protestbewegingen

2.1 *De 'uutganc' en 'uytscheyding' als vormen van staking*

De meest in het oog springende manier waarop beroepsgroepen collectief optraden, wordt gevormd door protestacties.[80] In conflictsituaties is solidariteit een noodzaak, en het zijn juist de conflicten die de onderlinge solidariteit verstevigen. Verschillen in stakingsbereidheid vormen een indicatie voor de verschillen in sociale cohesie per beroepsgroep, zowel in het heden als in het verleden. Protesten van arbeiders tegen arbeidsomstandigheden en acties voor hogere lonen vinden we in Holland al sinds de middeleeuwen. De eerste informatie dateert uit de veertiende eeuw. De acties hebben dan al een eigen vorm, de 'uitgang'. Een uitgang hield in dat arbeiders het werk neerlegden en de stad verlieten, om alleen terug te keren wanneer aan hun loon- en andere eisen tegemoet was gekomen. Die eisen konden gericht zijn tegen de werkgevers of tegen het stadsbestuur. Behalve de term 'uutganc' wordt in bronnen uit de veertiende tot zestiende eeuw gesproken over 'uutlopinge' en 'ruminge'.

De vollers gebruikten de uitgang regelmatig als actiewapen. Vollen is het doen vervilten van wol. Dit gebeurde door de stof in kuipen met bijtende vloeistof te kneden door erop te trappen. Het was zwaar en onaangenaam werk – we zagen reeds wat Ramazzini erover schreef –, maar het nam een essentiële plaats in bij de produktie van laken. Vollers waren als loonarbeiders in dienst van een drapenier. De drapenier was een ondernemer die het hele produktieproces van ruwe wol tot wollen stof financierde en organiseerde. De lakenindustrie kende dus een kapitalistisch karakter ondanks enkele middeleeuwse aspecten zoals verplichte produktiebeperkingen.

Uitgangen van vollers vonden in Leiden plaats in 1372, 1391, 1435, 1443, 1478 en in Amsterdam in 1459 en 1473. In Haarlem vond in 1472 een uitgang plaats, en in Den Haag in 1452, 1460 en 1477. De Leidse vollers vertrokken naar Haarlem

79. E. Goffman, *Stigma. Notes on the management of spoiled identity.* (Englewood Cliffs N.J. 1963).

80. Wat volgt is gebaseerd op: R.M. Dekker, '"Getrouwe broederschap": Organisatie en acties van arbeiders in pre-industrieel Holland'. *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden,* 103 (1988), 1-19; iets uitgebreider ook verschenen als 'Labour conflicts and working-class culture in early modern Holland'. *International Review of Social History,* 35 (1990) 377-420. Zie ook: R.M. Dekker, 'De staking van de Amsterdamse katoendrukkersknechts in 1744', *Textielhistorische Bijdragen,* 26 (1986), 24-38; Idem, 'Arbeidsconflicten in de Leidse textielindustrie'. In: H.A. Diederiks, e.a., *Armoede en sociale spanning.* 69-87.

(in 1435), naar Utrecht (in 1443) en naar Gouda (in 1478). De Haarlemse vollers gingen naar Kampen. Hun bedoeling was buiten het bereik van het stedelijk gerecht te zijn en bij voorkeur ook buiten het bereik van de landsheer. De Leidse uitgang van 1478 is het best gedocumenteerd, omdat de briefwisseling tussen de vollers en het Leidse stadsbestuur bewaard is gebleven. Deze begint met een lijst met 34 eisen van de vollers. Pas na bijna drie maanden van onderhandelingen tussen de drie bij het conflict betrokken partijen, stadsbestuur, drapeniers en vollers, keerden de vollers terug. Uit de brieven van de vollers spreekt een grote zelfbewustheid. Zij refereerden aan de uitgangen 'die onse voirvaders gedaen hebben'. Deze uitdrukking is van belang: de vollers wisten dat ze een actiewapen hanteerden dat reeds eerder was beproefd, en zij waren zich ervan bewust te handelen binnen een traditie van arbeidersprotest.

Een uitgang verliep volgens een vast patroon. Zo was het gebruikelijk dat de vollers, zodra ze de stad verlaten hadden, gratie bedongen als eerste voorwaarde voor hun terugkeer. Dat was begrijpelijk, want het neerleggen van het werk werd gezien als contractbreuk en was verboden. Er werden te Leiden regelmatig vollers wegens deelname aan, of beramen van, uitgangen veroordeeld. In 1372 werden bij voorbeeld vijf vollers veroordeeld tot verbanning. In 1391 werd de strafmaat voor het meedoen aan een uitgang gesteld op twee jaar ban. In 1447 volgde een bedreiging met de doodstraf. Die straf werd enkele jaren later uitgesproken over twee vollers na een poging tot uitgang in 1455. Dit vonnis werd slechts dankzij een gratieverzoek van 'devote priesteren' en 'eerbaere vrouwen' omgezet in te pronkstelling en eeuwige verbanning.

Niet altijd slaagden de vollers erin een uitgang te organiseren. In 1447 kwam men niet verder dan een vergadering buiten de stad, in Leiderdorp. Ook in 1455 bleef het bij een 'opsette'. In 1470 bood vastenavond een goede gelegenheid voor een aantal vollers een vergadering te houden, terwijl hun vakbroeders meededen met 'hoir feeste van den steeckspul'. Er werd besloten niet meer aan het werk te gaan 'wat dan dair vorder uut rysen mochte, het wair van uutgange of anders'. Dit laatste laat zien dat het neerleggen van het werk voorop stond. Het verlaten van de stad was slechts een logische volgende stap, met als voordeel dat men zich buiten het rechtsgebied van de stad begaf.

We hebben ook informatie over stakingen van andere beroepsgroepen, waarvan alleen de Amsterdamse wevers in 1523 erin slaagden een uitgang te organiseren. In Leiden hadden met name de ververs de reputatie van opstandigheid. De vollers schreven in 1478 vanuit Gouda zelfs dat de ververs in het verleden nog meer 'rebel' waren geweest dan zijzelf. Tot een uitgang besloten de ververs echter nooit. Hun eerste actie vond plaats in 1462, en nam de vorm aan van een werkstaking. De ververs zeiden dat ze met werken stopten, omdat 'sy voir dat loen niet verwen en wouden, sy en wouden meer hebben'. Eenzelfde formulering vinden we in 1476. Ook van de kant van de werkgevers werd klare taal gesproken. In 1478 zeiden de drapeniers tegen de vollers: 'ghy sult nemen pennyngen na onser meninge, oft ghy moget te winter honger lyden'. Tijdens een van hun laatste acties, in 1619 te Leiden, legden de vollers het werk neer 'omme met die middel te obtineren verhoginge van loon'. Arbeiders en werkgevers zagen hun verhouding kennelijk niet als traditioneel-patriarchaal, maar zuiver zakelijk. Arbeid werd

door beide partijen uitgedrukt in geldswaarde.

Het is duidelijk dat de acties een georganiseerd karakter hadden. Al bij de eerste vermelding van arbeidsonrust in Leiden, in 1372, wordt gesproken van de 'yenichede' (vereniging of samenwerking) onder de vollers. Toen de ververs in 1462 het werk neerlegden, constateerde de schout dat dit alleen kon zijn gebeurd met voorbedachten rade. De actie van de vollers te Amsterdam in 1459 werd aangeduid als 'conspiraci', die te Leiden in 1621 als 'collusie [heimelijke verstandhouding] om nyet te wercken', en als 'complotterie'. De stakingsactie van de Leidse wevers in 1545 werd genoemd 'conspiratie ofte monopolye'. De voorbereiding van acties gebeurde in vergaderingen, die verboden waren en dus in het geheim werden gehouden. Grote bijeenkomsten vonden vaak plaats buiten de stad en doorgaans in de open lucht. Over de gang van zaken bij deze vergaderingen is uit de periode vóór circa 1600 weinig of niets bekend, maar uit de zeventiende en achttiende eeuw is meer informatie beschikbaar, zoals we hierna zullen zien.

De arbeiders beseften dat onderlinge solidariteit een voorwaarde was om een actie te doen slagen. De solidariteit moest wel meer dan eens met harde hand worden afgedwongen. Dit blijkt uit het feit dat te Leiden in 1443 de vollers die 'iets misdaen hadden' tegen degenen die geweigerd hadden de stad te verlaten, werden uitgesloten van gratie. Tijdens hun staking in 1537 riepen de Leidse wevers 'indien yemant van hemluyden ghing weven, men soude ommegaen ende snyden zijn werck an tween'. Zulke dreigementen hadden het gewenste effect, want in 1545 constateerde het stadsbestuur dat ook werkwilligen aan een actie meededen 'doer vrese dat de fame van eenige gespreet wordt, zoe wye te wercke gaet'.

De eerste fase van de geschiedenis van het arbeidersprotest in Holland wordt vooral gekenmerkt door de grote actiebereidheid van de vollers in de vijftiende eeuw, waarbij veelvuldig gebruik wordt gemaakt van de uitgang als actiewapen. Hoewel bij de wet verboden, kon een uitgang zeker succes hebben. De Haarlemse uitgang van 1472 is daarvan een goed voorbeeld. Het is merkwaardig dat uitgangen of andere acties van vollers na circa 1500 nauwelijks meer voorkwamen. De laatste gedocumenteerde acties zijn stakingen te Amsterdam in 1562, en te Leiden in 1619 en 1621. De actie in 1619 had niets meer gemeen met het zelfbewuste optreden dat de vollers ruim een eeuw eerder ten toon spreidden. Ze trokken door de straten, voorzien van een vaandel, gemaakt van een blauw schort en een tonnetje dat als trommel diende. Dit leek meer de wijze waarop in die tijd deelnemers aan een oproer optraden. De actie werd door de Leidse burgemeesters dan ook afgedaan als 'straetrumoer'.

Deze ontwikkeling had verschillende oorzaken. In de eerste plaats was de zestiende eeuw voor de Hollandse lakenindustrie een periode van achteruitgang. Op zichzelf hoeft dit niet tot afnemende actiebereidheid te leiden, maar ook het fabricageproces veranderde. Het vollen gebeurde steeds meer mechanisch met door wind of paardekracht aangedreven molens. Bovendien ging men rond 1600 een ander soort laken van lichtere kwaliteit produceren. Het is typerend voor de ondergang van de vollers als arbeiderselite, dat zij rond 1620 als laatste toevlucht massaal voor een soldatenbestaan kozen. 'Omscholing' was voor deze vollers ondenkbaar, want de heersende mentaliteit en de wijze waarop arbeiders een vak leerden, verzetten zich hiertegen.

Rond 1600 had zich een nieuwe arbeiderselite aangediend, de droogscheerders (afbeelding 3.5, p. XVII). Droogscheerders voerden de laatste bewerking uit die een laken onderging, waarbij ze de losse draadjes uit de geweven stof knipten. Dit was precisiewerk, en het was ook zwaar werk, want het vasthouden van het gereedschap vereiste kracht en was op den duur pijnlijk. Droogscheerders hadden een leertijd van vier jaar, en zij waren de best geschoolde arbeiders in de lakenindustrie. Hun werk was belangrijk, want het gaf de specifieke glans aan de stof. In de eerste helft van de zeventiende eeuw profiteerden de droogscheerders van de opbloei van de 'nieuwe' draperie.

De eerste keer dat wij iets van hen vernemen, is in 1591 te Amsterdam, al blijft de informatie beperkt tot het feit dat er dan een 'monopolye' van de knechts bestond. In 1607 en 1608 hanteerden de droogscheerders een aloude actievorm: ze besloten tot een uitgang, al komt dat woord in de bronnen niet voor. In 1607 werd te Amsterdam een verbod uitgevaardigd tegen het 'courten', dat wil zeggen het vergaderen van droogscheerders. In september van het volgende jaar besloot de Haarlemse kerkeraad de toelating als lidmaat van uit Amsterdam uitgeweken lakenbereiders op te schorten, totdat hierover met de stadsbesturen van Amsterdam en Haarlem overlegd zou zijn. Een maand later werden de droogscheerders inderdaad toegelaten. Dit wekt de indruk dat wat als tijdelijke uitgang bedoeld was, over was gegaan in een permanente vestiging elders, althans van een aantal droogscheerders. Succes had de actie niet.

De eerste informatie over acties van Leidse droogscheerders dateert van mei 1637. Het betreft een werkstaking. Op 17 mei verordonneerde het stadsbestuur dat de stakende knechts weer aan het werk moesten gaan en dat werkwilligen niet mochten worden lastiggevallen. Dit soort zaken werd verboden op lijfstraf. De informatie over deze actie is schaars, en aanwijzingen dat het om een uitgang ging, zijn er niet, maar in hun eerstvolgende grote actie, in 1643, grepen de Leidse droogscheerders wel degelijk terug op het voorbeeld van de vollers. Ze dreigden uit de stad te vertrekken, 'tenzy men haer meerder loon toevouge'. Enige knechts waren zelfs al vertrokken. Op 19 juni verzocht het stadsbestuur aan hun ambtgenoten van Haarlem, Amsterdam, Delft en Rotterdam dat in die steden de uitgeweken knechten geen werk zouden krijgen. In deze brief werd de actie bestempeld als 'meuyterie'. Hier noch elders valt de term uitgang, maar in feite was het dit wel. Kennelijk was dit woord uit het taalgebruik verdwenen; de laatste keer dat het, voorzover bekend, gebruikt werd, was in 1523. Als uitgang mislukte deze actie, want de meeste droogscheerders bleven binnen de stad, waar wel nog geruime tijd confrontaties tussen stakers en werkwilligen plaatsvonden. Het is te begrijpen dat de droogscheerders tijdens hun eerste acties teruggrepen op de uitgangen van de vollers. Het hoeven overigens niet de Hollandse uitgangen te zijn geweest, waaruit zij hun inspiratie putten. In de eerste decennia van de zeventiende eeuw waren veel textielarbeiders afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden, en ook daar bestond een traditie van uitgang.

De voorwaarden die de uitgang in de veertiende eeuw tot een effectief wapen maakten, waren echter verdwenen. De vollers konden in de veertiende eeuw in korte tijd naar steden reizen die niet alleen buiten de rechtsmacht van de plaatselijke schout lagen, maar ook buiten die van de graven van Holland. In de veertien-

de en vijftiende eeuw waren de steden veel meer elkaars concurrenten dan later, en vakbekwame arbeiders uit andere steden werden daarom met open armen ontvangen. Tijdens de Republiek lag dit anders. Steden hadden er meer belang bij in de gehele provincie een klimaat van arbeidsrust te handhaven; de brieven die de stad Leiden in 1643 deed uitgaan, bewijzen dit. Bovendien hadden de werkgevers, lakenfabrikanten, zich sinds het begin van de zeventiende eeuw aaneengesloten, zowel provinciaal als landelijk. Zij bedreigden de uitgeweken knechts met uitsluiting en hielden een zwarte lijst van lastige droogscheerders bij. In deze omstandigheden had de uitgang, als logisch vervolg van een werkstaking, zijn zin verloren.

De droogscheerders bleven wel regelmatig in vergaderingen bijeenkomen om over loon en arbeidsomstandigheden te praten. Tussen 1607 en 1710 werd dit te Amsterdam twaalf keer bij keur verboden. Te Leiden zijn deze vergaderingen gedocumenteerd voor de jaren 1643, 1700, 1716-1718, 1741 en 1744. In werkelijkheid waren zulke vergaderingen veel meer een regelmatig terugkerend verschijnsel dan deze jaartallen suggereren. Dit kan onder meer worden afgelezen aan toevoegingen als 'naar ouder gewoonte', wanneer in stukken over zulke bijeenkomsten gesproken wordt. In Amsterdam kwam men doorgaans bijeen bij de Oude Brug. Van overheidswege was deze brug in 1527 aangewezen als de plaats waar werkzoekende arbeiders en werkgevers elkaar konden treffen. De Oude Brug was dus een arbeidsbeurs in de open lucht. In Leiden vonden de vergaderingen dikwijls plaats in 'vaantjes'. Vaantjes waren tapperijen, die vermoedelijk toch al door de droogscheerders in hun vrije tijd werden gefrequenteerd. De vergaderingen vonden als regel op zondag plaats.

De vergaderingen hadden twee doeleinden. In de eerste plaats werden er conflicten tussen knechts en bazen, en tussen knechts onderling op informele wijze beslecht. Destijds zelf sprak men vaak van 'courtvergaderingen' en van 'courten'. Deze benaming was mogelijk van die rechtbank-functie afgeleid. Als regel kozen beide partijen in een conflict 'goede mannen', ook wel 'rechters' genoemd, die een 'vonnis' opstelden. Hun voorstel werd tijdens een courtvergadering aan de aanwezige knechts voorgelegd, die er al dan niet mee konden instemmen. Er werden hierbij boetes opgelegd tot een hoogte van drie keer het weekloon van een knecht. Opmerkelijk is dat ook de bazen zich kennelijk in deze gang van zaken schikten. Dit temeer omdat dit alles officieel verboden was. In Amsterdam werd in 1682 expliciet afgekondigd dat droogscheerders 'onder malkanderen geen straffe mogen oefenen', in 1710 werd hen nogmaals verboden elkaar 'op hare wijse ... af te straffen ofts daarover te compenseren [beboeten, schikken]'.

De tweede functie van een courtvergadering was dat er over acties kon worden overlegd. Af en toe vinden we enige informatie die ons een idee geeft hoe het daarbij toeging. Tijdens de actie te Leiden in juni 1643, nadat het duidelijk was geworden dat de uitgang niet zou worden doorgezet, kwamen bij voorbeeld 400 droogscheerders bijeen buiten de Hogewoerdse poort. Een van de aanwezigen deed een voorstel om 'voor alsdoen niet te werken'. Vervolgens werd er over dit voorstel gestemd. Het werd aangenomen en de acties werden in de stad voortgezet. Tot de actie te Amsterdam in 1691 werd besloten in een vergadering van 200

knechts buiten de Raampoort. Men ging in staking, maar zond ook iemand naar Leiden om inlichtingen in te winnen over de daar betaalde lonen. Vaak waren er leiders, zoals de droogscheerder die tijdens een vergadering te Leiden in 1716 'op de tafel stond' en de 200 aanwezige knechts toesprak. Stemmen over voorstellen, zoals te Leiden in 1643, was vast onderdeel van de besluitvorming. Zo valt ook in een Leidse notitie uit 1767 te lezen dat een halve eeuw eerder door de knechts een bepaalde wijze van scheren was afgewezen, hetgeen toen was 'opgestemd'.

Tijdens een courtvergadering kon besloten worden het werk neer te leggen. Het woord werkstaking kende men niet, maar de term 'uytscheyding' kan als zeventiende-eeuws synoniem worden beschouwd. In elk geval is het principe van de moderne werkstaking in vele acties duidelijk herkenbaar: men legde het werk neer als pressiemiddel om eisen kracht bij te zetten. Te Alkmaar wilden in 1617 de droogscheerders 'meerderinge van arbeytsloon ofte zij anders niet en wilden wercken'. In 1637 hadden de Goudse droogscheerders een 'complot' gemaakt 'van niet te willen wercken dan voor achtien stuyvers daechs in plaetse van veertien ofte vijftien stuyvers die sy tot noch toe genoten hebben'. In 1648 hadden de Leidse droogscheerders een 'gemeen complot' gemaakt om niet te werken. In 1718 wilden de Leidse droogscheerders 'door ledig te zitten alle winkels [werkplaatsen] dwingen stil te staan'. Uit het verloop van deze en andere acties blijkt dat het stoppen met werken niet impulsief gebeurde met als doel de handen vrij te hebben voor oproerige betogingen, maar dat het daarentegen zuiver als instrument werd toegepast om bepaalde doelen te bereiken. Het is moeilijk uit te maken of stakingen al dan niet succes hadden, maar vermoedelijk was dat dikwijls het geval. Deze wetenschap droeg ertoe bij dat de werkstaking weloverwogen werd toegepast. Deze rationaliteit blijkt soms ook uit de planning: in 1628 gingen de Amsterdamse droogscheerders in staking op het moment dat de vloten naar de Oostzee en Rusland op het punt stonden te vertrekken en de lakenkopers zo snel mogelijk grote partijen afgewerkt laken wilden verschepen. Kortom, tussen de werkstaking in de zeventiende en achttiende eeuw en die in de twintigste eeuw bestaan meer overeenkomsten dan verschillen.

Werkstakingen kwamen ook bij verschillende andere beroepsgroepen voor. Tijdens een vergadering buiten de stad Leiden kwamen op 11 mei 1701 800 tot 900 lakenwevers bijeen, die besloten 'dat [ze] niet zouden werken zonder meerder loon'. Tijdens een bijeenkomst in een herberg in dezelfde stad, op 2 juli 1724, besloten 25 tot 30 kousenwevers niet voor minder dan elf stuivers per dag te werken. De Amsterdamse katoendrukkers, die in mei 1744 in staking gingen, lieten hun looneisen zelfs drukken. Dit is vermoedelijk het oudste stakingsmanifest in ons land. In mei 1670 gingen steenhouwersknechts in staking onder het motto: 'Mannen, wij connen voor soo wijnich loon niet arbijden.' De motieven golden meestal het loon, soms andere arbeidsvoorwaarden. Een uitzondering vormt de actie van Amsterdamse scheepstimmerlieden in november 1597, die staakten uit protest tegen het in dienst nemen van arbeiders uit Edam. Dat er binnen bedrijfstakken wrijvingen bestonden tussen autochtonen en van elders afkomstige arbeiders kwam vaker voor, maar dat dit leidde tot een actie als deze was ongebruikelijk.

Deze stakingen kenden, evenals die van de droogscheerders, een zekere mate van organisatie. De grote actie van de Leidse lakenwevers uit 1701 begon op Nieuwjaarsdag met een vergadering waarop 1000 tot 1100 deelnemers aanwezig waren. Zij besloten geld op te halen om bij een notaris een rekest met looneisen op te laten stellen. Een week later kozen de wevers zelfs een permanent bestuur van acht, later zestien, 'hoofden of sprekers'. Iedere 24 uur werden nieuwe leiders gekozen om repressie door de overheid te bemoeilijken. De Amsterdamse katoendrukkers kozen in 1744 zes leiders die 'de directie van het werk' hadden. Zij werden gekozen omdat ze 'wat meer verstand' hadden dan de anderen, en omdat ze ''t best lesen en schrijven' konden. De verkiezing geschiedde 'bij stemming', zoals door de knechts werd benadrukt, en niet bij loting. Een stemprocedure garandeerde ondermeer dat alle knechts een deel van de verantwoordelijkheid droegen.

Er was een actietype dat zich onderscheidde van de hierboven beschreven vormen, namelijk stakingen die uitsluitend gericht waren tegen de overheid. Dit waren acties van zelfstandige ambachtsmeesters, soms in gildeverband handelend, die zich verzetten tegen door de overheid opgelegde regelingen bij voorbeeld betreffende prijzen van produkten. Bakkers staakten soms als de overheid de broodzetting, de vastgestelde broodprijs, zo laag maakte dat zij weinig of geen winst meer maakten, zoals in 1479 te Amsterdam. In 1576 waren de Rotterdamse slagers 'heure neeringe schortende' vanwege nieuwe belastingen, in 1602 belegden Leidse waarden een verboden vergadering in verband met de door de stad vastgestelde prijs van bier. In 1651 deden de Dordtse smeden 'de roede voor de schoorsteen' en sloten hun werkplaatsen 'een tijd lang', omdat het stadsbestuur een voor het gilde ongunstige regeling had getroffen. Hier stonden dus werkgevers en werknemers niet tegenover elkaar. Integendeel, ze waren vaak eensgezind in hun houding, en de Dordtse smeden gaven tijdens de staking zelfs een uitkering aan hun knechts.

De werkstaking verdween als actievorm van stedelijke arbeiders en ambachtslieden na het midden van de achttiende eeuw. De laatste actie van droogscheerders vond te Amsterdam plaats in 1765, de laatste actie van een andere beroepsgroep, een staking van scheepstimmerlieden, in 1759 te Rotterdam. Op het platteland was er echter een groep arbeiders met een eigen traditie van collectieve actie: de arbeiders die werkten bij de aanleg van dijken. Een actie van grondarbeiders bij dijkwerkzaamheden op Overflakkee in 1762 begon met het 'samenrotten' van honderd man, voornamelijk arbeiders uit Duitsland, die volgens de bedijkers de bedoeling hadden om 'de dagloonen tot een willekeurige hoogte te doen stijgen'. Ze gooiden onder meer wagens omver, maakten gereedschap onklaar en eisten gratis drank. Ze dwongen 200 anderen hun arbeid te staken. Na enkele dagen wisten 24 soldaten de orde te herstellen. Soortgelijke gebeurtenissen vonden in 1776 plaats te Berkel en Rodenrijs, ook daar ging het om Duitsers. Deze acties hebben, veel meer dan de stedelijke acties, overeenkomsten met oproeren. Vermoedelijk vormden deze arbeiders een gesloten gemeenschap met een eigen cultuur en tradities. Dat die tradities diep geworteld waren, zullen we hierna nog zien.

2.2 *Solidariteit en 'vuilverklaring'*

Op 1 oktober 1691 verhoorde de schout van Amsterdam de droogscheerdersknecht Hendrick Carstense. Hij was gearresteerd tijdens een betoging van droogscheerdersknechts op de Dam. De schout toonde zich geïnteresseerd in de achtergronden van deze rumoerige bijeenkomst. Het bleek dat de droogscheerders al enkele dagen verwikkeld waren in een conflict met hun werkgevers. De knechts hadden een vergadering gehouden waarop was besloten in staking te gaan om hun eis voor loonsverhoging kracht bij te zetten. Toen het stakingsparool was uitgegaan, maakten de knechts een rondgang door de stad om degenen die doorwerkten te dwingen het werk neer te leggen. Deze mars eindigde in een demonstratie voor het stadhuis waaraan door de schoutsdienaren met harde hand een einde werd gemaakt. Hendrick Carstense werd als leider beschouwd en ingerekend. Uit de actie sprak een grondige voorbereiding, en daarom vroeg de schout 'wat ordre daer onder de droogscheerdersgasten is'. De knecht legde uit dat als de droogscheerders tijdens een vergadering eenmaal een besluit hadden genomen, degenen die zich daar niet aan hielden, 'vuyl' werden verklaard. Die vuilverklaring, zo voegde hij eraan toe, kon men later alleen afkopen ('sich suyveren') met een daalder of een pint jenever of brandewijn. Met andere woorden, degenen die zich aan de onderlinge solidariteit onttrokken, werden uit de groep gestoten, al kon die stigmatisering weer worden afgekocht. Het is de eerste vermelding van de term 'vuil verklaren' in Hollandse bronnen en de betekenis wijkt weinig af van de hedendaagse.

Een stakingsactie had slechts kans van slagen wanneer de deelnemers solidair waren. Het besluit te staken werd doorgaans genomen op vergaderingen, waarbij de minderheid zich bij de meerderheid diende neer te leggen. Dat ging echter niet altijd even gemakkelijk. Dikwijls moest de solidariteit worden afgedwongen en werd er pressie uitgeoefend op werkwilligen om mee te doen. Weigerden zij, dan werden ze, zoals hiervoor gezegd, vuil verklaard. De eerste keer dat we deze term tegenkomen is in 1691, in de hierboven beschreven context. Men sprak ook van 'eerloos' of 'tot schelm' verklaren. Deze woorden zijn veelzeggend. Eerloosheid was verbonden met bepaalde beroepen, zoals dat van scherprechter of vilder, en met etnische minderheden, zoals zigeuners. Ook misdadigers verloren hun eer; 'verlies van eer' werd soms expliciet in vonnissen vermeld. Eer was in de zeventiende en achttiende eeuw dus een kostbaar bezit, en eerloos zijn betekende dat men uit de gemeenschap was gestoten.[81]

Het eerste voorbeeld van onderlinge pressie in een beroepsgroep dateert uit 1616; in de Amsterdamse keur van dat jaar lezen we dat werkwilligen niet alleen werden bedreigd met 'harde dreigementen', maar ook met geweld. Ook in de

81. Over het begrip eer: A. Blok, 'Eer en de fysieke persoon', In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 18 (1980), 211-230. Idem, 'Infame beroepen' *Symposion*, 3 (1981), 104-128. Idem, 'Over de infamie van de scherprechter'. *Volkskundig Bulletin*, 9 (1983), 181-186. Zie ook diens opmerkingen in: *De Bokkerijders. Roversbenden en geheime genootschappen in de landen van Overmaas (1730-1774)*. (Amsterdam 1991). Verder het hoofdstuk van L. van de Pol in dit boek en de daarin genoemde literatuur.

keur van 1626 wordt gesproken over 'onbehoorlijcke dreijgingen ende attentaten tegens dengeenen die goetwillichlijcken genegen zijn geweest in haer wercken te continueren'. Tijdens de staking in 1643 in Leiden vonden verschillende confrontaties plaats, waarbij veel 'fenijn' werd 'uytgespooghen'. Stakers gingen naar werkplaatsen waar werd doorgewerkt en riepen: 'Heruyt, ghij schelmen, laet eerlijke luyden innekomen.' Tijdens een staking in 1648 raakten in een Leidse herberg twee droogscheerders, een staker en een werkwillige, verwikkeld in een woordenwisseling, die in het donker, bij het klokhuis van de Pieterskerk werd voortgezet met een vechtpartij, waarbij de staker riep 'sta vast, ghij schelm' en zijn tegenstander met een mes een jaap in het gezicht toebracht. Ook in Gouda in 1637 ging het warm toe, de stakende droogscheerders werd tenminste verboden de werkwilligen op straat 'met messen te aggresseren, te grijpen, te quetsen'. Tijdens grote stakingen, zoals de 'generaale uytscheyding' van 1691 te Amsterdam, waren zulke acties, thans dweilacties genoemd, gebruikelijk. Groepen stakers liepen door de stad, van werkplaats naar werkplaats, om te controleren of het stakingsconsigne werd opgevolgd. In Amsterdam, in 1710, werd het expliciet verboden 'troepsgewijs door de stad te marcheeren, de werkende gasten van haare winkels af te roepen'.

Nagespogen worden, beschimpt en 'op vergaande wijs veracht', dat waren de risico's die een vuilverklaarde droogscheerder liep, nog afgezien van het feit 'dat niemand van de anderen met hem zoude willen drinken'. Dat drinken was belangrijk; gezamenlijk drinken bevestigde de solidariteit. Uitgenodigd worden te drinken, 'al was 't een drink water', was het ritueel waarmee een individuele vuilverklaring beëindigd werd. Het was een 'rite de passage', waardoor men weer werd opgenomen in de beroepsgroep. De straf die een vuilverklaarde droogscheerder werd opgelegd, werd dan ook gewoonlijk uitgedrukt in bier of jenever, bij uitstek de drank die bij zo'n ritueel hoorde.

De vuilverklaring werd ook in andere groepen arbeiders toegepast als middel om solidariteit af te dwingen. We vinden het bij de Leidse schrobbelaars (wolkammers) in 1770, bij de Amsterdamse katoendrukkers in 1744. Het systeem van bestraffing en afkoping was ongetwijfeld hetzelfde als bij de droogscheerders. In 1657 werden de wevers die onder een bepaald loon werkten, tot 'schelm' verklaard. In 1670 riepen knechts in een steenhouwerij een staking uit met de woorden: 'De duyvel haelt hem die het minder doet als *f* 7,- of dien dat doende sal geeven een half vat bier.' Werkwilligen werden bovendien bedreigd met in het water gegooid te worden. Solidariteit werd onder de Leidse wevers inderdaad met geweld afgedwongen in 1701, toen stakers met getrokken messen het huis van een doorwerkende wever binnenstormden.

Over andere takken van nijverheid is de informatie schaarser. De Amsterdamse wevers hadden in 1657 een 'ligue en alliantie'. De hoedenmakers werd tussen 1657 en 1723 herhaaldelijk verboden 'hare medeknechts geen boeten noch straffen [te] sullen afnemen ofte opleggen'. De Leidse schrobbelaars kenden, tenminste in het derde kwart van de achttiende eeuw, een soortgelijke situatie. In de Amsterdamse suikerraffinaderij tenslotte, werd in 1670 gesproken over de 'complotterij' van de knechts, een term die ons uit de droogscheerderij ook bekend is. Deze incidentele gegevens wettigen de veronderstelling dat onder deze groepen

arbeiders eenzelfde situatie bestond als bij de droogscheerders, dat wil zeggen: permanente sociale controle via het systeem van de vuilverklaring.

De vuilverklaring was een wapen dat niet alleen gebruikt werd tijdens grootscheepse acties, maar waar ook in meer alledaagse situaties naar gegrepen werd. Er werd te Leiden in de achttiende eeuw geklaagd dat er om 'bagatellen' vuilverklaringen werden uitgedeeld. In 1702 werd een droogscheerdersknecht vuilverklaard omdat zijn vrouw iemand had aangegeven die illegaal varkens hield. Wanneer hij op zijn werkplaats zou blijven werken, zo werd hem voorgehouden, dan zou 'de gehele winkel voor vuijl werden gehouden'. De vuilverklaring had dus mogelijk een veel bredere betekenis als sociaal reguleringsmechanisme, ook al is het moeilijk hierover meer informatie te vinden. Verder laat de veelvuldige toepassing van dit mechanisme zien dat er naast de conflicten tussen werkgevers en arbeiders, ook binnen de laatste groep dikwijls verdeeldheid bestond en interne conflicten speelden.

Dat de droogscheerders in Amsterdam en Leiden regelmatig in actie kwamen, is des te opmerkelijker, omdat een formele organisatie ontbrak. Er was niets dat zich laat vergelijken met een moderne vakbond. Belangenorganisaties van knechts waren verboden in de Republiek. Wel bestonden er in sommige steden enkele 'beurzen' of 'bussen', waar knechts lid van konden worden, maar dit waren uitsluitend ziekte- en begrafenisfondsen. De sociale basis voor de acties was gelegen in de informele netwerken van de arbeiders. Deze relaties waren bepaald door het beroep. De droogscheerders vormden bij uitstek een hechte gemeenschap. Men zag elkaar niet alleen op de werkplaats, maar had ook daarbuiten vaste ontmoetingsplaatsen zoals in de 'vaantjes' te Leiden. Ook de kennis over eerdere acties was belangrijk. Er bestond een traditie. Toch moest elke actie bijna vanaf de grond worden opgebouwd. Het systeem van courten, staken en vuilverklaren bleek echter goed te kunnen functioneren zonder verenigingen met statuten, bestuur en een officieel lidmaatschap.

Vooral het ontbreken van een stakingskas moet echter een probleem zijn geweest. Wel was er soms een aanzet tot de vorming hiervan. In 1710 werd de stakende Amsterdamse droogscheerders verboden 'eenig geld van hun medegasten op te haalen of te laaten intekenen'. De katoendrukkers gingen eveneens over tot het instellen van een stakingskas, een 'gemene beurs', zoals men dat noemde. Degenen die doorwerkten bij bazen die het geëiste loon betaalden, gaven een deel van hun weekloon aan de arbeiders die staakten bij de bazen die weigerden dit loon te betalen. Men ging twee keer over tot inning en distributie. De Leidse kousenwevers die in 1724 staakten, hadden eenzelfde afspraak gemaakt.

Interessant ook is het bestaan van contacten tussen arbeiders in diverse steden. Alleen voor de vollers en de droogscheerders zijn hierover gegevens. Bij de vollers bestonden in 1500 aanwijsbare interstedelijke contacten. De droogscheerders organiseerden in de jaren 1636 tot 1639 stakingen in verschillende steden: Leiden, Amsterdam, Haarlem, Hoorn, Gouda en Rotterdam, wat op onderling contact wijst. Zeker is dat in 1700 Amsterdamse knechts naar Leiden reisden om daar als 'rechter' in courtvergaderingen op te treden. In 1741 schreven de Amsterdamse knechts aan hun Leidse collega's een brief met het verzoek 'met ons een lijn te

trekken, of de getrouwe broederschap zou met ons uit zijn'.

De 'prehistorie' van het proletariaat wacht nog op haar geschiedschrijvers, constateerde Steve Kaplan in 1979 in een artikel over arbeidersprotest in Frankrijk in de achttiende eeuw.[82] Sindsdien zijn echter een aantal belangrijke studies verschenen, zoals die van C. R. Dobson en John Rule over Engeland en van Andreas Griessinger over Duitsland.[83]Deze studies beperken zich, net als het artikel van Kaplan, tot de achttiende eeuw. Een gevolg is dat deze auteurs weinig oog hebben voor de historische achtergrond van de door hen behandelde materie en te snel geneigd zijn de achttiende-eeuwse acties te zien als een voorspel voor de moderne arbeidersbeweging van de negentiende en twintigste eeuw. Het woord 'prehistory', dat ook Dobson hanteert, is veelzeggend. De achttiende-eeuwse acties worden gezien als een startpunt, vergeten wordt dat ze in menig opzicht ook een eindpunt zijn. Herfsttij is als karakterisering even toepasselijk als prehistorie. Een tweede beperking is dat de auteurs zich strikt aan de landsgrenzen houden. Van elkaars werk hebben zij niet of nauwelijks kennis genomen. Wat als typisch Frans of Engels wordt beschouwd, is echter dikwijls typisch Europees te noemen.

De genoemde publikaties stellen ons wel in staat een beeld te vormen van dit aspect van de arbeiderscultuur buiten de Republiek, althans zoals die in de achttiende eeuw bestond. Zo onderscheidden de Franse droogscheerders in Sedan zich in de achttiende eeuw niet van hun vakgenoten in Leiden en Amsterdam.[84] In 1750 besloten ze in een vergadering tot een 'cessation générale' (staking), ze kozen 'députés' (gedelegeerden), en werkwilligen noemden ze 'sale' (vuil). Ook in andere ambachten vonden zulke 'cabales' (acties, werkstakingen) regelmatig plaats. Ze duurden van enkele uren tot enkele dagen. Af en toe werd er een 'bourse commune' (gemene beurs, stakingskas) ingesteld.

In Duitsland waren acties van arbeiders eveneens een bekend fenomeen. Ook hier werd het besluit tot staking bijna altijd genomen in een vergadering, vaak in een herberg. Over een actievoorstel werd gestemd en de meerderheid gaf de doorslag. De discipline werd gehandhaafd door werkwilligen voor 'unehrlich' (eerloos) te verklaren. Een 'geschimpfte Gesell' (vuilverklaarde knecht) liep het risico met geweld in het gareel te worden gebracht. De acties in Duitsland verliepen als regel gedisciplineerd, al namen ze, net als in Frankrijk, soms het karakter van charivari aan. Zo werd in Hamburg in 1791 een optocht van stakers voorafgegaan door muzikanten. De Duitse knechts hadden eigen organisaties, die op regionaal niveau hechte contacten hadden. De actiebereidheid was in de achttiende eeuw zeer groot, maar door sterkere repressie werd deze in de loop van de tijd minder.

82. S. Kaplan, 'Réflexions sur la police du monde du travail, 1700-1815'. *Revue historique,* 103 (1979), 17-77.

83. C.R. Dobson, *Masters and journeymen. A prehistory of industrial relations, 1717-1800.* (Londen 1980). Een vergelijking tussen drie Europese landen is te vinden in: D. Geary, 'Protest and strike: recent research on "collective action" in England, Germany, and France'. In: K. Tenfelde, (red.), *Arbeiter und Arbeiterbewegung im Vergleich.* (München 1986), 363-387.

84. G. Gayot, 'La longue insolence des tondeurs de draps dans la manufacture de Sedan au XVIIe siècle'. *Revue du Nord,* 68 (1981), 105-134. Vgl. over Frankrijk ook: S.L. Kaplan en C.J. Koepp, *Work in France. Representations, meanings, organization and practice.* (Ithaca 1986).

AFBEELDING 2.13. A. de Favray, Opperkoopman van de Hollandse factorij te Smyrna, met zijn vrouw en kinderen.

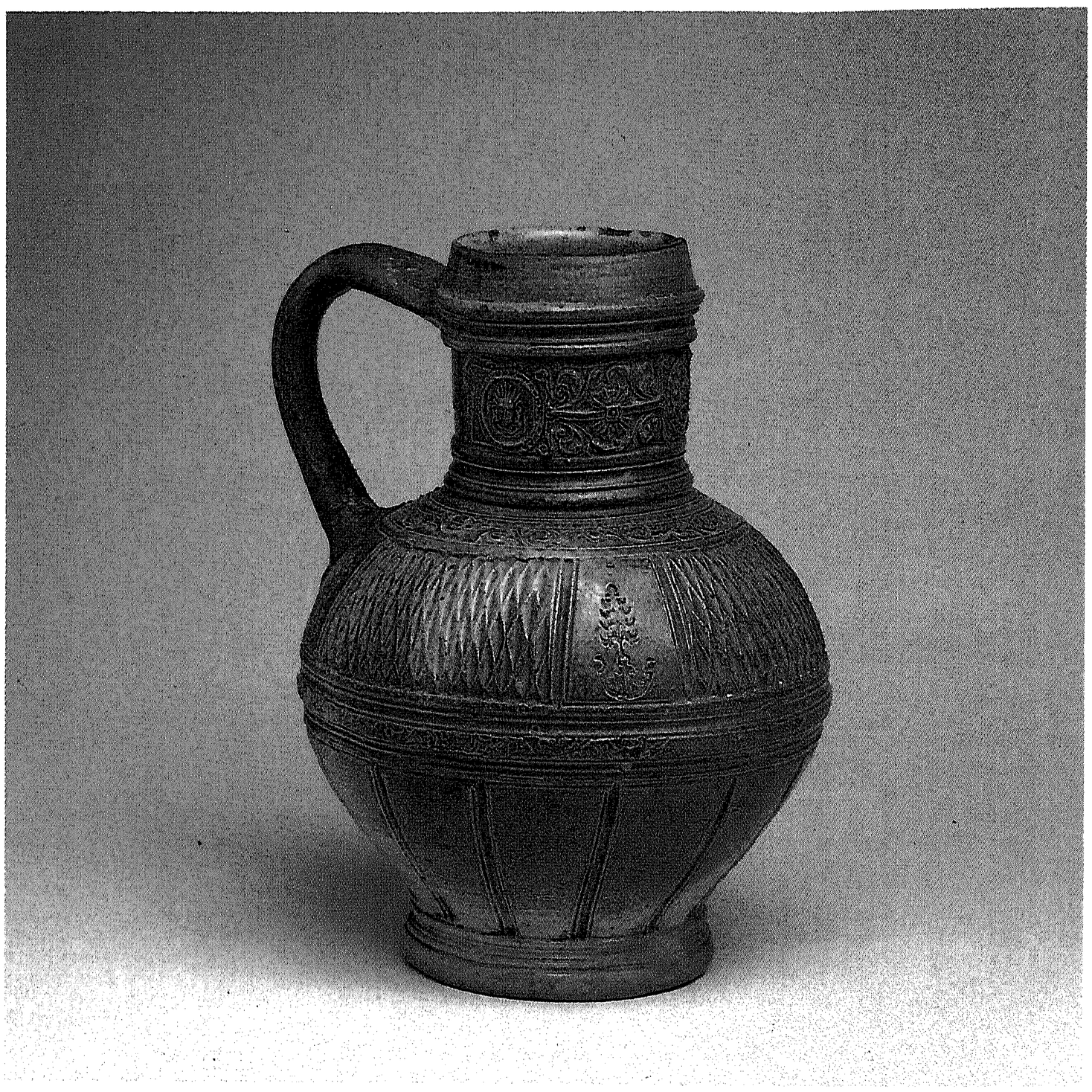

AFBEELDING 2.14. Koy-Kanne, 1579.

In Engeland waren de arbeiders nog beter georganiseerd dan in Duitsland en Frankrijk. In veel ambachten hadden de knechts box clubs (beurzen) met als doel ondermeer onderlinge bijstand bij ziekte. Echter, in de praktijk ging de belangenbehartiging veel verder. De Londense kleermakers hadden in 1700 vijf clubs, die zich verenigd hadden in een centrale bond. Vijftig jaar later bestond er een federatie van 40 clubs met gekozen gedelegeerden en een uitvoerend bestuur. Stakingen vonden regelmatig plaats in diverse takken van nijverheid. Tussen 1717 en 1800 telde Dobson er 383 in heel Engeland. Ook hier waren herbergen een centraal punt en werden werkwilligen door dwang in het gareel gebracht: ze kregen het stigma 'foul' (vuil). Soms hadden stakingen ook hier een feestelijk element, zoals bij de kolendragers, die in 1768 een demonstratieve optocht in Londen lieten voorafgaan door een vlag, trommels en violen.

De overeenkomsten tussen deze onderzoeksresultaten zijn treffend. In feite kan West-Europa in dit opzicht als een eenheid worden beschouwd. De Hollandse acties, met de vergaderingen, het stemmen, het kiezen van leiders, het vuilverklaren, de werkstaking, de 'gemene beursen' en de herberg als actiecentrum, passen geheel in deze pre-industriële arbeiderscultuur. Een bijkomend argument is dat de Hollandse arbeiders voor een groot deel afkomstig waren van buiten de Republiek. De Amsterdamse droogscheerder die de staking in 1691 leidde, kwam uit Duitsland. De Leidse kousenwevers die in 1724 in actie kwamen, waren merendeels afkomstig uit Frankrijk. De droogscheerders die in 1644 in Leiden werden veroordeeld kwamen uit Duitsland, Frankrijk en Engeland.

Maar behalve overeenkomsten zijn er ook verschillen. Terwijl in Engeland, Frankrijk en Duitsland arbeiders in hoge mate waren georganiseerd, was dit in Holland niet het geval. Dit hangt ongetwijfeld samen met de mate van tolerantie. In Holland heerste een meer repressief klimaat, dat weinig of geen ruimte liet voor organisaties van knechts. Bovendien waren hier de werkgevers, althans binnen de lakenindustrie, hechter aaneengesloten dan elders. In verschillende branches maakten zij een front tegen de arbeiders.

De recente literatuur besteedt, zoals gezegd, geen aandacht aan de continuïteit van de middeleeuwen tot de achttiende eeuw, maar des te meer is er geschreven over de vraag of de negentiende-eeuwse arbeidersbeweging wortelt in de achttiende eeuw. Ten aanzien van Engeland is het thans een geaccepteerd gegeven dat de moderne vakbeweging niet ontstaan is in de nieuwe fabrieken, het produkt van de industriële revolutie, maar in de ambachtelijke werkplaats.[85] W. Sewell heeft onlangs het proces beschreven waarbij de Franse arbeidersorganisaties van het ancien régime zich omvormden tot de vakorganisaties van de negentiende eeuw.[86] In Duitsland bestond een dergelijke continuïteit vermoedelijk niet. Enerzijds werden door de steeds sterkere repressie in de loop van de achttiende eeuw de arbeidersorganisaties afgebroken, anderzijds kwam de moderne vakbeweging

85. E.P. Thompson, *The making of the English working class.* (Harmondsworth 1968).

86. W.H. Sewell, *Work and revolution in France. The language of labor from the Old Regime to 1848.* (Cambridge 1980). Zie voor een interessante kritiek: L. Hunt en G. Sheridan, 'Corporatism, association and the language of labor in France, 1750-1850'. *Journal of Modern History,* 58 (1986), 813-844.

hier later van de grond dan in Engeland en Frankrijk. In Nederland is de kloof tussen de arbeidersbeweging van de negentiende eeuw en de informele structuren van de achttiende eeuw zelfs nog groter dan in Duitsland. Na het midden van de achttiende eeuw was er van de actiebereidheid van Hollandse arbeiders weinig of niets meer overgebleven. Met veel industrieën ging het bergafwaarts, en dat geldt zeker voor de textielindustrie, waar van oudsher de meest actieve arbeiders gevonden werden. De moderne industrialisatie zette in Nederland laat in en kreeg pas na 1890 enige betekenis. Historici zien in de staking van de Amsterdamse scheepstimmerlieden in 1869 de eerste toepassing van deze actievorm in de negentiende eeuw.[87] Berusting kenmerkte de houding van arbeiders in de eerste helft van de negentiende eeuw. Werkstakingen waren toen in Nederland een onbekend verschijnsel, hetgeen Aletta Jacobs terloops bevestigt in haar memoires.[88] Nederlandse arbeiders zochten in 1869 en volgende jaren hun voorbeeld dan ook niet in het eigen verleden, maar in Engeland en Frankrijk. Het is typerend dat het zeventiende-eeuwse woord 'uitscheiding' uit de taal verdwenen was. Alle partijen – arbeiders, werkgevers, politici en de pers-bedienden zich dan ook van de woorden 'grève' en 'strike', welk laatste woord overigens door de Engelsen uit het Nederlands was overgenomen (namelijk van het 'strijken der zeilen'). Het woord werkstaking werd pas rond 1900 opgenomen in de Nederlandse taal. Kortom, er valt een breuk te signaleren tussen de arbeiderscultuur uit de tijd van de Republiek en de moderne tijd.

Ter afsluiting

Arbeid bepaalde in hoge mate het sociale leven van ambachtslieden en arbeiders in pre-industrieel Holland. De banden tussen beoefenaren van hetzelfde beroep waren een stuk hechter dan tegenwoordig. Een aantal invalshoeken hebben dat kunnen bevestigen. De toenmalige gilden hadden een belangrijker sociale functie dan de vakbonden tegenwoordig; beroepsbeoefenaren woonden vaak bij elkaar in de buurt, bezochten in hun vrije tijd dezelfde kroegen en herbergen, hun kleding was relatief sterk beroepsgebonden, er waren veel en zeer specifieke beroepsziekten. De informatie over het beeld en zelfbeeld van de ambachtslieden en arbeiders plaatsen deze gegevens in een bredere context. Tenslotte komt de beroepssolidariteit heel duidelijk tot uiting bij conflicten en protestacties zoals werkstakingen. Conflicten tussen arbeiders en hun werkgevers verstevigden meer dan iets anders de onderlinge band, hoewel in die situaties ook interne tegenstellingen aan het licht konden komen, die soms met zware middelen van sociale controle onderdrukt moesten worden. Overigens was niet bij alle beroepen de sociale band even groot. Bovendien was het beroep voor de meeste vrouwen vermoedelijk minder bepalend voor de sociale identiteit dan voor mannen, al was het maar omdat zij binnen de gilden een marginale positie innamen. Na het midden van de achttiende eeuw lijkt het belang van het beroep als sociaal bindmiddel aan betekenis te verliezen. We zien dan ook een afname van het aantal protestbewegingen.

87. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden.* (15 delen, Haarlem 1977-1983), XII, 137 en 162.
88. Aletta H. Jacobs, *Herinneringen.* (Nijmegen 1978), 11.

Het beroep bleef in het industriële tijdperk een belangrijke sociale categorie, zij het meer in algemene zin. Niet langer herkende men een metselaar aan zijn kleren of rook men een voller al op meters afstand.